DE

DIEI DOMINICI

APUD VETERES CHRISTIANOS

CELEBRATIONE.

SCRIPSIT

CAROLUS CHRIST. LEBRECHT FRANKE

THEOL. LICENTIATUS ET AD AEDEM BEATAE MARIAE VIRGINIS HALENSEM DIACONUS.

HALAE,

TYPIS FRIDERICI RUFFII.

MDCCCXXVI.

PATRI OPTIMO

IOANNI CHRISTIANO FRANKE

TSCHERNOWIAE ET SAEBZIGIAE AD AEDES
SACRAS PASTORI

HANC

DE DIE DOMINICO
COMMENTATIONEM

PIA MENTE

VERECUNDE DICAT

AUCTOR.

L. S.

Quum quae viri docti inde a saeculo decimo septimo ad nostram usque aetatem de festis Christianorum diebus commentati sunt, accuratius examinarem, summam illorum industriam atque ingenii acumen, tam in colligendis et disponendis quam in perscrutandis his rebus probatam, non potui non admirari. Nam quae per tot tantosque scriptorum antiquioris aevi christianorum libros dispersa reperiuntur de his rebus testimonia, ea fere omnia congerentes originem, progressum, ritus et caerimonias festorum apud Christianos dierum satis perspicue explicaverunt. Quos inter viros prae ceteris laudandi sunt: Binghamius, hujusque vestigiis qui nostro tempore ingressus est, Augustius.

Attamen magnum cum habeant hae res ambitum magnasque difficultates, vix aliter fieri potuit, quam ut viri illi celeberrimi interdum a vero paulisper aberrarent, et singulas proponerent sententias cum veterum de his rebus testimoniis minus congruentes. Quod praesertim iis accidisse censeo, ubi de diei dominici apud veteres Chris-

tianos celebratione deque tempore disserunt, quo festa hujus diei observatio exorta sit. Namque B i n g h a m i u s, *magnum, quo gaudet hic dies in ejus patria, honorem mihi videtur vel inde augere voluisse, quod illius celebrationem ab ipsis rerum christianarum primordiis repeteret; qui vero in Germania post eum hac de re scripserunt, ejus auctoritati nimium tribuisse. Inde forsitan factum est, ut inter recentiores nemo, quantum scio, quos ille ex scriptura sacra et scriptoribus ecclesiasticis ad sententiam suam probandam attulerat locos, denuo et quidem accuratius examinaverit.*

Itaque rem haud plane superfluam me aggressum esse existimavi, si in illos locos, qui de d i e d o m i n i c o *aut multis viris doctis dicere videntur, aut revera disserunt, eo consilio iterum inquirerem, ut, praetermissis iis vel obiter tantum observatis, quae de cultu divino festis Christianorum diebus instituto ab aliis fuse et docte enarrata sunt, quando et quomodo* d i e i d o m i n i c i *observatio apud veteres Christianos originem suam et progressum habuerit; quantam in re perquam obscura fieri posset, demonstrarem.*

Haec pauca praefanda erant, ut lectores compertam haberent consilii nostri in conscribenda hac commentatione rationem.

COMMENTATIO

DE

DIEI DOMINICI

APUD VETERES CHRISTIANOS

CELEBRATIONE.

CAPUT I.

CHRISTI ET APOSTOLORUM DE DIEBUS FESTIS JUDICIUM.

Qui libere de ecclesiae christianae primordiis commentati sunt viri docti, ad unum omnes, quantum scio, Jesum Christum, ut hic vel ille dies prae aliis haberetur sanctus, non praecepisse, affirmant. Et recte quidem. Nam etsi ille, ut Apostoli tradunt, una cum discipulis sacros Judaeorum conventus saepius frequentavit, tamen hoc eo tantum fecit consilio, ut popularium, ab eorum consuetudine non recedens, effugeret offensionem, haberetque suae doctrinae coram multis, qui ex omnibus romani imperii provinciis ad templum hierosolymitanum pascha celebraturi convolarunt, exponendae opportunitatem. Quod inprimis ex ejusdem dictis, quibus suam cum legibus mosaicis comparat religionem, demonstrari potest. Etenim fore praesagivit, ut omnes Judaeorum, quae ad externum Dei cultum spectant constitutiones, abolerentur, numenque supremum a Christianis veri nominis *ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ* coleretur *). Huc accedit, quod et ipse leges de sabbati celebratione latas interdum neglexit, et suos discipulos legibus hisce non adstrictos esse judicavit, neque tamen eosdem a festorum

*) Cf. Joann. 4, 21—23. *Ἔρχεται ὥρα, ὅτε οὔτε ἐν τῷ ὄρει τούτῳ, οὔτε ἐν Ἱεροσολύμοις προσκυνήσετε τῷ πατρί·— ἀλλ' ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστιν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ προσκυνήσουσι τῷ πατρὶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ.*

dierum celebratione prohibuit *) unquam. Liberum enim esse arbitratus est hominis cujusque de sacris diebus aut observandis, aut non observandis judicium **). Quum vero haberet persuasissimum, nullam societatem, simulatque certam quandam religionis formam susceperit, caerimoniis prorsus carere posse, ipse binos ritus sectatoribus suis praescripsit, baptismum et coenam sacram, quorum per alterum homines ingredi in ecclesiam suam jussit, per alterum memoriam sui pia mente renovare. Sed neutrius observationi certum quendam constituit diem. Quare praeclare Moshemius ***), libertati et prudentiae posterorum negotium hoc totum ab eo relictum esse, contendit, ut et hominum et temporum et lo-

---

*) Cf. Matth. 24, 20. *Προσεύχεσθε δὲ, ἵνα μὴ γένηται ἡ φυγὴ ὑμῶν χειμῶνος, μηδὲ σαββάτῳ.* Haec discipulis dixit Jesus, futuram Hierosolymorum eversionem vaticinans. Pro certo igitur sumsit, illis tum quoque sabbati diem sacrum fore, et religiosum ejus cultum non inprobavit.

**) Cf. Matth. 12, 1—14. Mr. 2, 23—28. 3, 2—4. Luc. 6, 1—11. 13, 10—17. 14, 1—5. Joann. 5, 9—18. 7, 22—24. 9, 14—16. Homine natum (Matth. 12, 8.) vel hominem (Mr. 2, 27.) sabbati dominum esse dicit, quod nonnulli ita interpretati sunt, ac si Jesus sibi, vel homini cuique jus sabbati abrogandi vindicare voluerit. Sed tum sibimetipsi non bene constaret. Nam alibi (Matth. 5, 17.) se non eo consilio venisse, ait, ut legem aut vates abrogaret, sed ut perficeret. Quare alia verbis illis insit sententia necesse est. Quaenam vero haec sit, optime explicavit Grotius (Cf. ejusd. Comment. in Matth. 5, 17.) in hunc modum: *Ritus*, inquit, *inplevit et consummavit Christus, id exhibendo, cujus causa ritus erant reperti, quodque ipsi figurabant. Delevit autem eosdem eo ipso implemento et consummatione, non tollendo legis vinculum, sed caussam subtrahendo, propter quam lex ea nata, et cui morienti ex primaevo decreto erat commoritura.*

***) Cf. Ejusd. Institutiones historiae Christ. majj. saeculum primum. Helmstad. 1739. p. 369.

corum justa habita ratione quid sciscendum foret, viderent.

Sed haec virorum doctorum consensio in magnam sententiarum abit dissensionem, cum de origine et observatione diei dominici (diei solis, panis, primi hebdomadis) inter Christianos, deque tempore disserunt, quo hic dies sabbati loco vel ex more vel ex lege religiose celebratus sit. Longe enim plurimi, non solum statim ab initio rerum christianarum, i. e. haud diu post sublatum ad coelos Servatorem, praeeuntibus Apostolis, diem solis iccirco sacris peragendis dicatum, quia Christus illo die ex mortuis resurrexerit *), sed Judaeorum etiam sabbatum, in diem dominicum mutatum et a septimo in primum hebdomadis diem translatum esse opinantur **). A quorum opinione recedunt alii, qui

*) Cf. Jac. Binghamii Antiquitt. ecclesiastt. ex vers. Jo. Henr. Grischovii. Vol. IX. Ed. II. Hal. 1760. p. 13. *Inter ferias sacras et ecclesiasticas maxime semper emicuit dies dominica, quae cum magna veneratione in veteri ecclesia, inde ab ipsis Apostolorum temporibus, celebrari consuevit.* Joh. Laurent. Moshemii de rebus Christianorum ante Constant. M. Commentt. Helmst. 1753. p. 112—13. *Populus Christi Hierosolymitanus, tametsi publica Judaeorum sacra haud deserebat, suos tamen etiam conventus rei divinae faciendae causa celebrabat, in quibus ab Apostolis instituebatur, communes preces fundebat, et memoriam Jesu Christi per sacram coenam repetebat. Diem his conventibus dicatum illum fuisse, quo Jesus Christus in vitam rediit, certum magis est, quam verisimile.* — Iust. Henn. Boehmerus: XII. dissertatt. Juris ecclesiast. antiqui. Ed. II. Hal. 1729. Diss. I. §. 13. p. 21. — Franc. Buddeus: Institutt. Theol. moral. P. II. c. III. Sect. II §. 35. p. 655. — Joh. Matth. Schroeckh: Christl. Kirchengesch. P. II. Lips. 1770. p. 143. Joh. Henr. Heinrichs: Apocalypsis graece, perpetua annotatione illustrata. P. I. Gotting. 1818. p. 132.

**) Cf. Joh. Christ. Wilh. Augusti: Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie etc. P. I. Lips. 1817.

diem solis post excisam Hierosolymorum urbem, immo sub exitum hujus saeculi demum consecratum fuisse, contendunt *). Illi ad sententiam suam probandam plura testificantur Apostolorum dicta, quae capite tertio accurate a nobis explicabuntur. Antea enim, quid Apostoli in universum de festis diebus et ritibus sacris senserint, exponendum est.

Paulus contra illos disputat saepenumero, qui legis mosaicae caerimonialis, praesertim sabbati aliorumque festorum observationem tanquam unicum salutis medium fidei Christo habendae adjunxere. Sic, ut sententiam exemplis illustrem, in epistola ad Galatas de gentilibus loquitur, qui Christo quidem nomen dederant, sed a falsis doctoribus corrupti etiam legem mosaicam observandam esse opinabantur. Fatetur **), se antea populares in Judaismi profectu longe superasse, seque patriarum institutionum fuisse studiosissimum, donec meliora ipsum divina docuerit gratia. Admonet igitur Galatas, ut, non legis mosaicae observatione, sed sola in Christum fide se justificari credentes ***), in libertate, in quam Christus eos adseruerit, persistant †) neve iterum jugum servitutis subeant. Namque vos, inquit, ad libertatem vocati estis ††).

Quae locis allatis et alibi contra legis mosaicae observationem generatim disputat, ea speciatim ibi quoque applicat, ubi de celebrandis festis et statis aliis

---

§. 5. p. 17. *Die Geschichte der alten Kirche lehrt, dass gleich Anfangs der jüdische Sabbat in einen Tag des Herrn (Christus-Tag), Sonntag) verwandelt, und vom siebenten Tage auf den ersten verlegt wurde.*

*) Cf. Phil. Jac. Hartmannus: De rebus gestis Christianorum sub Apostolis Comment. Berol. 1699. c. XV. p. 387. seqq.

) Cf. Gal. 1, 14. 15.   *) Cf. Gal. 3.

†) Cf. Gal. 5, 1.   ††) Cf. Gal. 5, 13.

diebus, in lege mosaica determinatis, profert sententiam. Etenim Galatas in hunc adhortatur modum: „At nunc, cum cognoveritis Deum, vel potius a Deo cogniti sitis, qui fit, ut rursum ad infirma egenaque elementa vos convertatis, quibus denuo servire vultis? Dies observatis et menses et tempora et annos *)." Deinde pergit: „Metuo equidem, ne frustra in vobis laboraverim **)." Eadem sententia recurrit in epistola ad Colossenses: „Nemo vos damnet propter cibum aut potionem, aut propter anniversaria sacra aut novilunia aut sabbata, quae sunt rerum futurarum umbrae, quarum corpus est Christus ***)." Quibus verbis hoc declarat Apostolus: Nemo Judaeorum legibus de festorum rituumque observatione vos obstringere atque, si illas negligitis, damnare audeat. Sunt enim omnes ab hominibus latae, earumque usus is est, ut usu pereant †); quasi adumbrant disciplinam Jesu Christi ejusque religionem, quae et est, et recte dicitur lex libertatis (νόμος ἐλευθερίας) ††). Quibuscum optime conveniunt, quae idem Christianis Romae degentibus scribit: „Alius diem diemque discernit, alius quemvis diem peraeque aestimat. Suam quisque sententiam exploratam habeat †††)."

Paulus igitur, ut ex his omnibus apparet, Christianos certiores facere studuit de illorum erroribus, qui mosaicae legis festorumque dierum observatione Dei gratiam sibi conciliari posse credant, quum Christianos omnem aeternae salutis spem a fide in Servatorem atque ab animi pietate deceat repetere. Itaque nulla amplius iis sit jugi mosaici caerimonialis obligatio, hujusque legis observantia jam non necessitatis, sed liberae voluntatis habenda sit.

---

*) Cf. Gal. 4, 9. 10. **) Cf. Gal. 4, 11.
***) Cf. Coloss. 2, 16. 17. †) Cf. Coloss. 2, 22. 23.
††) Cf. Jac. 2, 12. †††) Cf. Rom. 14, 5. 6.

Attamen Apostoli non statim hanc doctrinam de libertate Christianorum ubique inculcabant, quin potius judaico more inter Judaeos fideles et infideles et ipsi illo tempore vivebant, et alios, ut ita viverent, adhortabantur. Ex multis, quibus hoc constat, exemplis pauca tantum afferre liceat.

Paulus quinquagesimae diem Hierosolymis celebraturus properat, ut opportuno tempore adveniat *), caputque suum, ut voverat, totondit **). Eundem Apostoli Hierosolymis degentes quatuor homines voto jamjam obstrictos adsumere atque solitum in Judaeorum templo sacrificium offerre jubent, ut omnes Christiani etiamtum legi mosaicae addicti intelligant ***), inanes esse de Paulo rumores, qui late sparsi Hierosolymis quoque illo tempore calerent. Fama scilicet orta erat, illum omnes Judaeos ἐν τῇ διασπορᾷ viventes docere, a Mose deficiendum, neque liberos circumcidendos, neque majorum instituta servanda esse †). Ipse igitur, ut hanc famam reprimeret, legi paruit et ex consulto Apostolorum rite ac ordine omnia complevit ††). Idem Paulus Timotheum, feminae cujusdam judaicae fidentis filium, patre Graeco, circumcidit propter eos, qui erant in illis locis, Judaeos †††). Sed probe nobis observandum est, Apostolos omnia haec mandasse et fecisse magis ex libertate et quadam condescendentia, quam necessitate; quemadmodum Paulus ipse fatetur, „se liberum quidem esse ab omnibus, omnibus tamen se mancipasse, quo plures lucraretur." „Judaeis," addit, „fui ut Judaeus, quo Judaeos lucrificarem: legi subditis, ut legi subditus, quo legi subditos lucrificarem: exlegibus, ut exlex, quo exle-

*) Cf. Actor. 20, 16. **) Cf. Actor. 18, 18.
***) Cf. Actor. 21, 20. †) Cf. Actor. 21, 21.
††) Cf. Actor. 21, 23—26. †††) Cf. Actor. 16, 1—3.

ges lucrificarem. Fui infirmis, perinde ac infirmus, quo infirmos lucrificarem: denique quibusvis quidvis fui, ut omnino aliquos servarem *)."

Apostoli igitur de rebus sacris et festis diebus judicarunt, utpote de rebus, quas, quum non ad ipsam pertineant religionem, Christianus quisque aut observare possit aut negligere. Inde concludimus illos certas, quae huc spectarent, leges sectatoribus suis proponere ne voluisse quidem **). Majora potius erant, quae curabant: verbi divini per terrarum orbem praedicatio; et Judaeorum et gentilium ad fidem in Christum Servatorem vocatio; falsae Judaeorum praecipue opinionis de observanda lege Mosis caerimoniali, quasi ad veram salutem nanciscendam necessaria, refutatio. Omitto, quod Moshemius ***), opportune commemorat, *incredibile esse, Apostolos, qui terrarum orbis exitium alterumque Servatoris nostri adventum imminere putabant, de religione caerimoniis et diebus festis ornanda et munienda sollicitos fuisse.*

Sed sunt inter viros doctos, ut in antecedentibus commemoratum est, qui hoc quidem nobis concedant,

---

*) Cf. I. Cor. 9, 20—22. et quae J. H. Boehmerus de hac re disputavit l. l. in dissert. de stato Christianorum die §. 4. 6. p. 7 ss.

**) In epist. I. ad Corinth. c. 14 Paulus quidem praecipit, qua ratione instruendi sint conventus publici, quisve in illis ordo observandus, at nihil de statis conventuum diebus, nec de tempore, quo se ad sacra peragenda congregare debeant Christiani, subjicit. Ex regula potius, quam servandam proponit, intelligi potest, inviolabilem et perpetuam legem ab ipso haud latam, sed id tantum, quod praesenti rerum conditioni conveniens videretur, expositum esse. *Πάντα*, inquit, *εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω.*

***) Cf. Ejusd. Institt. histor. eccles. majj. P. II. c. 4. p. 372.

nihilominus tamen contendant, jam aevo apostolico apud Christianos usum diei dominici celebrandi ortum esse. Quem usum putant originem traxisse a primi Christianorum coetus hierosolymitani exemplo, quod omnes postea ecclesiae imitatae essent *). At quae sacrae literae de hac vetustissima Christianorum familia tradunt, cum hac conjectura haud videntur congruere. Dicuntur enim Christiani hierosolymitani quotidie simul adsidui in templo fuisse et in privatis aedibus panem fregisse **), itidemque Apostoli et in templo et intra parietes docere et Jesum Christum nuntiare non intermisisse ***). Unde consequitur, eos nullum inter singulos dies discrimen (sabbato excepto) fecissse, neque solis diem ceteris praetulisse. Nam etsi singula Lucae verba non ita urgenda sunt, ut ex iis Christianos ad frangendum panem se quotidie congregasse queat demonstrari; hoc tamen aperte indicant, frequentissimos fuisse illo tempore Christianorum hierosolymitanorum conventus et tam saepe actos, quam commode fieri potuerit. Huc accedit, quod ne unus quidem exstat locus, quo horum Christianorum conventus die solis habiti commemorentur. Et Lucas, qui multus est in enarrandis eis, quae illo tempore Hierosolymis ab Apostolis gesta sunt et aliis mandata †),

---

*) Cf. Moshemii de rebus Christianorum ante Const. M. Commentt. p. 116. V. infra (c. 3.) totum hunc locum in nota ad Actor. 20, 7.

**) Cf. Act. 2, 46.

***) Cf. Act. 5, 42.

†) Cf. Act. 15, 19—21, ubi Jacobus in Apostolorum et seniorum synodo judicasse fertur, fideles ex gentilibus non molestia afficiendos, sed admonendos tantum esse, ut abstineant a simulacrorum foeditatibus etc — simulque rationem addidisse, cur fideles ex Judaeis in honorem Mosis

quique plura affert, quae ad hujus ecclesiae disciplinam pertinent, velut bonorum communionem *), nihil tradit de diei dominici celebratione, nec Paulus, etsi saepius de festis diebus deque conventibus Christianorum ad sacram coenam celebrandam institutis disserit **), nec Petrus, neque ullus ex omnibus N. Ti. scriptoribus quidquam de hujus diei observatione perspicue dicit. Sic etiam nullus hunc diem, quo postea significatus est nomine, (ἡ κυριακὴ ἡμέρα.) sed apud Judaeos usitato (ἡ μία sive ἡ πρώτη scil. ἡμέρα τῶν σαββάτων) appellat, quod tamen facere haud neglexissent, si eo jam tempore hic dies illud nomen habuisset ***). Nam ubi et quando Christiani nomen suum acceperint, narrat Lucas †).

Ex sacra igitur scriptura, ut vel ex iis, quae de libertate christiana disputavimus, potest intelligi, viri docti sententiam suam, Christianos jam Apostolorum tempore diem dominicum celebrasse, probare nequeunt.

---

plura exigere non debeant: *Moses enim*, inquit, *jam inde a priscis saeculis per singulas civitates, qui ipsum praedicent, habet, dum per synagogas omnibus sabbatis recitatur.* Optime Grotius: *Nam quod ad Moysen attinet, non possunt, qui ex Judaeis sunt, queri, eum sperni ab alienigenis nostri gregis, quando in nostris non minus, quam in judaicis conventibus Moyses, ita ut ab antiquo factum est, legitur, et quidem sabbatis.* Nihil igitur in hac synodo ratione sabbati immutatum, nec addendo, nec detrahendo, nihilque de die dominico commemoratum est, cujus tamen mentio haud dubie facta esset, si eam illo jam tempore pariter atque sabbatum celebrassent Christiani. V. quoque Phil. Jac. Hartmannum l. l. p. 383.

*) Cf. Act. 2, 44. 45.

**) Cf. v. c. I. Cor. 9, 17 ss.

***) De loco Joanneo, Apoc. 1, 10. infra fuse disseremus.

†) Cf. Actor. 11, 26.

Provocant quidem ad singula illorum dicta, sed omnia in hanc rem ab ipsis laudata nihil probare, tertio, uti jam dictum est, capite demonstrabitur. Lubet enim antea patrum quorundam ecclesiasticorum afferre effata, quae ad veterum Christianorum in sacris peragendis pertinent libertatem.

Caput II.

De libertate, qua in rebus sacris peragendis pollebant veteres Christiani, posterioris temporis testimonia.

Firmissimum libertatis, quae in rerum sacrarum aestimatione cernitur, testimonium Socrates perhibet. Nam ortam inter Christianos dissensionem de festi Paschatis celebratione aliorumque rituum observatione commemorans, „nusquam," inquit *), „nec Apostolus nec Evangelia servitutis jugum illis imposuerunt, qui ad praedicationem evangelii accedebant; sed Paschatis festum aliosque festos dies arbitrio aequitatique eorum, qui beneficia illis diebus acceperant, colendos reliquerunt. Proinde quoniam homines festos dies amant, propterea, quod laborum remissionem ipsis afferunt, singuli, suis quisque locis, salutaris passionis memoriam, sicuti voluerunt, ex consuetudine quadam celebrarunt. Neque enim Servator hoc neque Apostoli observandum nobis esse, lege aliqua mandarunt; neque poenam aut supplicium aut imprecationem Evangelia vel Apostoli, sicuti Judaeis lex Mosis, nobis sunt comminati. Verum historico tantum modo, ad opprobrium Judaeorum, quod homicidium diebus festis exercuerint, in Evangeliis relatum est, Servatorem passum esse diebus azymorum. Quippe propositum id erat Apostolis, non ut de diebus festis leges ferrent, sed ut rectam vitam

*) Cf. Socratis Hist. Eccles. lib. V. c. 22. ed. Mogunt. p. 283. 84.

et pietatem inducerent. Ac mihi quidem videtur, quemadmodum alia multa singulis locis usu quodam invaluerunt, ad eum quoque modum Paschale festum apud singulos ex quadam consuetudine peculiarem observationem habuisse; propterea nullus Apostolorum, uti dixi, quidquam de illo lege sancivit. Quod vero ex consuetudine magis, quam ex lege aliqua inde ab antiquo apud singulos observari coeperit, res ipsa declarat."

Alii patres rgligionem christianam vel ob hanc, quam in festis celebrandis admittit libertatem, et Judaeorum et ethnicorum cultui praeferendam, neque necesse esse judicarunt, ut certi dies festi, infirmorum causa instituti, a perfectis agerentur. Etenim diem quemque Deo consecrandum esse arbitrati sunt. Cui sententiae inprimis favent Clemens Alexandrinus et Origenes, quorum omnia, quae huc spectant, dicta afferre longum est. Quare gravissimum ex utroque scriptore protulisse, sufficiet.

Clemens*) autem, „jubemur", ait, „colere et honorare eundem, quem et verbum esse et Servatorem atque ducem habemus persuasum, et per ipsum patrem, non selectis diebus, ut aliqui alii, sed continenter hoc per totam vitam et quocunque modo facientes. Unde nec in definito loco, neque in templo selecto, neque aliquibus festis et diebus praestitutis, sed per totam vitam, qui est Gnosticus, in omni loco, etiam si forte per se solus sit, et si secum habuerit aliquos, qui eandem fidem amplexi sunt, Deum colit, hoc est, gratias agit propter rectae vitae cognitionem. Sin autem jam alicujus boni viri praesentia, per sui pudorem et reverentiam, eum, quocum versatur, semper in melius format: quomodo is, qui per cognitionem et vitam et gratiarum actionem semper Deo prae-

*) Cf. Clem. Alexand. Opp. ed. Joh. Potter. T. II. Strom. l. VII. c. 7. p. 851. 52.

sens est, non multo magis jure se melior semper evadat in omnibus et factis et verbis et effectu? Talis est is, cui est persuasum, Deum ubique adesse, non autem certis ac definitis losis esse conclusum: ut cum se absque eo esse aliquando existimaverit, noctu et interdiu intemperantiae se dedat et libidini. Per totam ergo vitam diem festum agentes, ubique et undique Deum adesse persuasi, laudantes agros colimus, hymnos canentes navigamus et in omni alio vitae instituto ex arte versamur."

Cum praeceptore suo consentit Origenes. Celso enim Christianos reprehendenti, quod festis gentilium cum suis non fruantur, respondet, illa appellari quidem festa, sed re vera figmenta esse et superstitionis documenta, quae cum spirituali supremi numinis cultu non conveniant. Deinde pergit: Festum *) enim (ut quidam quoque Graecorum sapiens pulchre dixit) nihil aliud est, quam officium facere: et vere festum agit, qui facit, quod debet, semper preces fundens, Deo incruentas victimas suis offerens precationibus. Unde etiam generosissimum mihi hoc Pauli videtur dictum: Dies observatis et menses et tempora et annos; timeo vobis, ne frustra in vobis laboraverim. Quod si autem nobis regerat nostros dominicos aut Parasceuas aut Pascha aut Pentecosten, certis diebus recurrentes: respondendum est etiam ad hoc, quod, qui perfectus est, verbis et operibus et cogitationibus adhaerens Domino, naturali Dei Verbo, semper ejus agit dies et nunquam non habet diem dominicum." Simili modo ostendit, qua ratione alii quoque festi Christianorum dies omni tempore possint celebrari. Tum pergit: „Vul-

*) Cf. Origines cont. Celsum. Ed. Guilielm. Spencerus. Cantabrig. 1677. L. VIII. p. 392. 93. Cf. quoque Joann. Chrysost. Homil. 1. de sanct. pentec. Opp. ed. Montf. P. II. p. 458. seqq.

gus autem eorum, qui credentes videntur, re vera autem non sunt, qui vel non potest, vel non vult quotidie hos festos dies agere, opus habet, ut contineatur talibus sensibilibus admonitionibus, ne omnino dilabatur ab officio. Haec, ut opinor, cogitans Paulus, partem diei festi nominavit festum statis diebus recurrens. Indicat autem his verbis, quod non in parte festi diei, sed in perpetuo integroque festo aeterna vita consistat."

Cum his consentiunt, quae Augustinus ad Januarium *) scripsit. Nam in literis ad hunc datis, „Primo itaque," inquit, „tenere te volo, quod est hujus disputationis caput, Dominum nostrum Jesum Christum, sicut ipse in Evangelio loquitur, levi jugo suo nos subdidisse et sarcinae levi: unde sacramentis numero paucissimis, observatione facillimis, significatione praestantissimis, societatem novi populi colligavit; sicuti est baptismus Trinitatis nomine consecratus, communicatio corporis et sanguinis ipsius, et si quid aliud in scripturis canonicis commendatur, exceptis iis, quae servitutem populi veteris pro congruentia cordis illorum et Prophetici temporis, onerabant, quae et in quinque libris Moysi leguntur. Illa autem, quae non scripta, sed tradita custodimus, quae quidem toto terrarum orbe observantur, dantur intelligi, vel ab ipsis Apostolis, vel plenariis conciliis, quorum est in Ecclesia saluberrima auctoritas, commendata atque statuta retineri, sicuti quod Domini passio et resurrectio et ascensio in coelum, et adventus de coelo Spiritus sancti, anniversaria sollennitate celebrantur, et si quid aliud tale occurrit, quod observatur ab universa, quacunque se diffundit, Ecclesia. Alia vero, quae per loca terrarum regionesque variantur, sicuti est, quod alii jejunant sabbato, alii vero non;

---

*) Cf. S. Aurel. Augustini Epistolae. Ed. Lucae Frider. Reinharti. Attd. 1668. ep. 118. p. 578. 79.

alii quotidie communicant corpori et sanguini Dominico, alii certis diebus accipiunt; alibi nullus dies intermittitur, quo non offeratur, alibi sabbato tantum et Dominico, alibi tantum Dominico, et si quid aliud hujusmodi animadverti potest, totum hoc genus rerum liberas habet observationes, nec disciplina ulla est in his melior gravi prudentique Christiano, quam ut eo modo agat, quo agere viderit ecclesiam, ad quamcunque forte devenerit." Quibuscum conferas, quae alibi apud eumdem exstant:

„Illi *) (Judaei) enim ea serviliter observabant, non intelligentes ad quarum rerum significationem et praenuntiationem pertinerent. Hoc enim eis culpat Apostolus, et in omnibus, qui serviunt creaturae potius quam creatori. Nam nos quoque et Dominicum diem et pascha solenniter celebramus et quaslibet alias Christianas dierum festivitates. Sed quia intelligimus, quo pertineant, non tempora observamus, sed quae illis significantur temporibus."

In eundem modum de his rebus disputat Hieronymus **). „Et ne," ait, „inordinata congregatio populi fidem minueret in Christo, propterea dies aliqui constituti sunt, ut in unum omnes pariter veniremus. Non quo celebrior sit dies illa, qua convenimus: sed quo quacunque die conveniendum sit, ex conspectu mutuo, laetitia major oriatur. Qui vero oppositae quaestioni accuratius respondere conatur, illud affirmat: omnes dies aequales esse, nec per parasceuen tantum Christum crucifigi et die dominica resurgere: sed semper eum carne vesci

*) Cf. August. opp. Basil. 1529. P. VI. Cont. Adiamantum. c. 16. p. 136.

**) Cf. S. Euseb. Hieronymi Opp. ed. Joh. Martinay. Pariss. 1706. P. IV. Comment. in Galat. c. 4. p. 270. 71.

dominica; jejunia autem et congregationes inter dies propter eos a viris prudentibus constitutas, qui magis saeculo vacant, quam Deo: nec possunt, imo nolunt toto in ecclesia vitae suae tempore congregari et ante humanos actus Deo orationum suarum offerre sacrificium. Quotus enim quisque est, qui saltem haec pauca, quae statuta sunt, vel orandi tempora, vel jejunandi, semper exerceat? Itaque sicut nobis licet vel jejunare semper, vel semper orare, et diem dominicam accepto Domini corpore indesinenter celebrare gaudentibus: non ita et Judaeis fas est omni tempore immolare agnum, pentecosten agere: tabernacula figere, jejunare quotidie."

Apostolorum igitur doctrina de certa, quae in rituum festorumque institutione et abrogatione cernitur, Christianorum libertate, etiam posterioris aevi patribus perquam accepta fuit. Attamen, quum illo tempore multa festa multosque ritus institutos, eosque ab omnibus fere Christianis anxie et religiose observatos esse constet, in promptu est, ne celeberrimorum quidem virorum de his rebus judicium aliquid in aequalium animos potuisse. Ita forsitan, sic dicere possit quispiam, etiam in ecclesia apostolica res sese habuerit. Nam docuisse Apostolos quidem de libertate illa aequales suos non negandum est, sed plus forsitan apud hos caerimoniarum festorumque amor, quam illorum auctoritas valuerit. Ergo ex ista Apostolorum doctrina non consequitur, Christianos antiquissimis illis temporibus festa non egisse, eosque diem dominicum non celebrasse; quin potius hujus rei firmissima reperiuntur in libris novi testamenti vestigia. Qui hanc sequuntur opinionem, haec tria inprimis testificari solent scriptorum sacrorum dicta. Act. App. 20, 7. I. Cor. 16, 1. 2. Apocal. 1, 10. De his igitur aliisque, quae alii ad nostram rem aliquid facere opinati sunt, Evangelistarum narrationibus fuse nunc et accurate agendum est.

Caput III.

Explicantur Apostolorum et Evangelistarum dicta, quibus multi diem dominicum in ecclesia apostolica celebratum fuisse probare conati sunt.

Acta Apostoll. 20, 7. *)

Lucas Paulum, quum septem dies Troade commoratus esset, primo hebdomadis die, postridie profecturum, coram Christianis ad panem frangendum congregatis, orationem habuisse narrat, ita ut eam ad mediam usque noctem produxisset. Unde apparet, sic multi clamitant viri docti **), Troadenses conventu sacro

---

*) Verba graeca haec sunt: *Ἐν δὲ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων, συνηγμένων ἡμῶν κλάσαι ἄρτον, ὁ Παῦλος διελέγετο αὐτοῖς, μέλλων ἐξιέναι τῇ ἐπαύριον· παρέτεινέ τε τὸν λόγον μέχρι μεσονυκτίου.*

**) Cf. prae aliis Binghamii Antiquitt. ecclesiastt. P. IX. p. 14. — Moshemii De rebus Christian. ante Const. M. Commentt. p. 116. *Pro certo sumi potest, diem hebdomadis primum, quo de morte triumphum egit, sanctissimus Servator, ab ipsis Apostolis Hierosolymis commorantibus, conventibus Christianorum sacris dicatum fuisse. Videmus Troadenses Christianos primo post sabbatum Judaeorum die ad sacram coenam et simul convivium amoris celebrandum convenire, et S. Paulum in illo coetu longum sermonem recitare. Actor. 20, 7. μίαν enim τῶν σαββάτων, qua conventus hic agebatur, diem indicare, quae sabbatum Judaeorum excipiebat, argumentis omni exceptione superioribus viri docti demonstratum dederunt. Ecquis neget, Troadenses auctoritate Apostolorum et exemplo coetus Hierosolymitani, quem omnes imitabantur familiae Chris-*

diem dominicum celebrasse. At primum ex iis, quae capite primo de conventibus Christianorum in universum disputata sunt, perspicuum est, eos si non quotidie at certe in quavis hebdomade saepius sese congregasse, congregatosque panem frangere coenamque sacram cum agapis conjungere solitos fuisse. Quamobrem, si illorum conventus primo hebdomadis die habiti a scriptoribus novi testamenti commemorantur, nobis de singulari diei dominici celebratione cogitare non licet. Deinde hoc loco Lucas ipse aliam quoque, cur primo hebdomadis die convenirent, attulit causam, affirmans, Paulum postridie profecturum fuisse, eumque eandem ob causam sermones usque ad mediam noctem produxisse.

I. Cor. 16, 1. 2. *)

Quod ad collectionem attinet in sanctos conferendam, quemadmodum Galatiae coetibus praecepi, sic vos quoque facite. Primo quoque hebdomadis die unus quisque vestrum domi suae aliquid seponat, congerens ita, prout prospero rerum suarum suc-

---

tianae, hunc diem divino cultui dedicasse? Ecquis S. Paulum, Apostolum, gnarum disciplinae Hierosolymitanae, alium sibi persuadeat diem sacris publicis destinare voluisse, quam illum, quo reliquos Apostolos Hierosolymis degentes conventus agere solere, noverat? His adsentiuntur. Morus: Versio et explicatio Actuum Apostoll. ed. Dinndorf. P. II. Lips. 1794. p. 496. Kuinoel: Comment. in l. l. N. T. historicos. P. IV. Acta Apostoll. Lips. 1818 p. 665. — et Augusti: Denkwürdigkeiten aus der christl. Archaeologie. P. I. Lips. 1817. p. 17.

*) Verba graeca haec sunt: *Περὶ δὲ τῆς λογίας τῆς εἰς τοὺς ἁγίους, ὥσπερ διέταξα ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιήσατε. Κατὰ μίαν σαββάτων ἕκαστος ὑμῶν παρ᾽ ἑαυτῷ τιθέτω, θησαυρίζων ὅ, τι ἂν εὐοδῶται· ἵνα μὴ, ὅταν ἔλθω, τότε λογίαι γίνωνται.*

cessu usus fuerit, ne, quum venero, tum demum collectiones fiant.

Jubentur hoc loco Christiani Corinthiaci ab Apostolo primo quoque hebdomadis die aliquid pecuniae domi suae ad collectionem condere, in Christianos hierosolymitanos conferendam. Quod cum hoc isto, ac non certo alio, aut incerto quodam hebdomadis die ex praecepto Apostoli fieri debeat, probare dicunt *), Christianos jam illo tempore hunc ceteris hebdomadis diebus praetulisse. At errant, ut mihi quidem videtur. Namque si secundum Apostolorum mandatum hoc die, quemadmodum omnibus et Graecorum et Judaeorum festis diebus ex lege fieri debebat, ad sacra facienda una convenissent Christiani, Apostolus ad hunc fere modum Corinthiis scripsisset: „Quum in memoriam Christi e mortuis suscitati primo hebdomadis die in concionem convenitis, quisque vestrum adferat aliquam pecuniam tradatque eam (ut oblationibus facere soletis) vel τοῖς πρεσβυτέροις vel διακόνοις ad collectionem in sanctos conferendam, ne tum demum, quum ipse advenero, collectiones fiant." Sic quidem ad rem, quam sibi assequendam proposuerat, certius ac facilius accessisset Apostolus. Sin autem in vulgari hujus loci explicatione persistere velis, contendens, haud necessarium fuisse, haec vel his similia Paulus ut scriberet, quippe de re, nempe de diei dominici celebratione, omnibus Christianis satis cognita loquens: refugio ad ea, quae in antecedentibus fusius exposita sunt. Nullum scilicet quum reperiatur celebrati diei dominici certum in novo testamento vestigium, etiam hic lo-

---

*) Cf. Binghamius l. l. — Basnagius in Annalibus ad annum 33. §. 176. *Aperte*, ait, *ex hoc loco igitur liquet, Paulum mandasse Corinthiis, ut prima cujusvis hebdomadis feria conventus sacros celebrarent, erogarentque eleemosynas.*

cus, qui ne Christi quidem aut sacrae coenae aut sanctorum coetus mentionem facit, ad rem nondum confectam rite discernendam, momenti est nullius. Adde, quod locus aliam quoque admittit explicationem, eamque, si quid video, neque ineptam nec difficilem. Certum quendam hebdomadis diem, quo pecuniam ad collectam illam conderent, Corinthiis constituere necessarium videbatur, ut mandati eo certius memores essent. Elegit autem Apostolus primum hebdomadis diem iccirco, quia hoc die compertum habebant, quantum pecuniae iis, si sumtus necessarios fecissent, relictum esset, quantumque, pro suarum quisque opum facultate, in sanctos fratres conferre possent. Nam quo minus sabbato collectionem facere iis mandaret, impedivit Apostolum religiosa hujus diei apud illos Christianos observatio, qui antea fuerant Judaei. Paulus enim, ut in ipsa hac dicit epistola *) et jam in antecedentibus a nobis observatum est, Judaeis fuit Judaeus, quo Judaeos lucrificaret. Diligenter igitur cavebat, ne cui daret offendiculum **).

Apocal. Joann. 1, 10. ***)

Divinitus adflatus eram die dominico.

Sic cum Heinrichsio †) haec verba conjungenda et construenda esse puto, non ut aliis, velut Augustio placuit ††): ἐγενόμην ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ ἐν πνεύ-

*) Cf. I. Cor. 9, 19—22. —

**) I. Cor. 10, 32. 33.

***) Verba graeca sunt: ἐγενόμην ἐν πνεύματι ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ.

†) Cf. Heinrichsius: Apocal. graece etc. P. I. p. 132.

††) Cf. Augusti l. l. p. 18. *Dagegen dürfte in der Stelle, Apoc. 1, 10. κυριακὴ ἡμέρα schwerlich den Sonntag, sondern vielmehr den Gerichtstag (wohin der Geist den Seher versetzt) bedeuten.*

ματι, ut verbis haec insit sententia: Agebam diem dominicum, at non vere, sed videbar (ἐν πνεύματι) tantum mihi hunc diem, quo mox ad poenas ab hostibus exigendas Messias redibit, contemplari. Nam saepenumero quidem in novo testamento ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου tempus indicat, quo Christus venturus sit ad judicium habendum *) etsi nunquam, hoc uno loco excepto, ἡμέρα κυριακή, sed semper ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, tanquam solennis quasi vox ad judicium illud significandum usurpatur. Deinde γίνεσθαι vocabulum cum verbis ἐν πνεύματι conjungendum esse docet simillimus huic locus **). Porro, ut recte ab Heinrichsio observatum est, γίνεσθαι εν ἡμέρᾳ nusquam legentibus nobis ea significatione occurrit, ut sit, diem agere. Neque assentimur Binghamio ***), qui Joannem de nullo alio die cogitasse opinatur, quam de primo hebdomadis die, qui postea dominicus appellatus est. Qua ex re idem colligit, jam illo tempore hunc diem Christi redivivi memoriae causa omnibus Christianis et sacrum habitum et conventibus celebratum esse. Multa enim eaque non levia huic obstant opinioni. Nam primum dies solis nunquam a scriptoribus novi testamenti appellatur ἡ κυριακὴ ἡμέρα, sed omnes †) Joanne non excepto ††) eum ex more Judaeorum nuncupant τὴν μίαν, vel τὴν πρώτην (ἡμέραν) τῶν σαββάτων. Deinde nihil impedit, quominus eorum senten-

*) Cf. I. Cor. 1, 8. 5, 5. II. Cor. 1, 14. I. Thessal. 5, 2. II. Thessal. 2, 2. II. Petr. 3, 10. Luc. 17, 24.

**) Cf. Apoc. 4, 2. *Καὶ εὐθέως ἐγενόμην ἐν πνεύματι.*

***) Cf. Bingh. l. l. p. 14. *Joannes diserte eum nominat diem dominicum. Apoc.* 1, 10.

†) Cf. Matth. 28, 1. Mr. 16, 2. Luc. 24, 1. I. Cor. 16, 1. al.

††) Cf. Joann. 20, 1. 19.

tiam accipiamus, qui *) verba illa, ἐγενόμην ἐν πνεύματι ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ, de die redeuntis paschatis intelligunt. Ut enim ab Eichhornio **) observatum, et ab Heinrichsio est repetitum: *illo die Messiam, qui et resurrectione sua eodem ad vivos redierat, tum quoque rediturum esse, quando regnum suum instaurandum erat, constans fuit opinio. Vix ergo*, ita enim pergit Heinrichsius, *conventiorem diem excogitare poterat ingenium poetae, qui redeuntis Messiae imaginem describere susceperat.* Quae omnia si nonnullis tam parvi videntur esse momenti, ut a vulgari hujus loci explicatione recedere non velint, eosdem, ne ex hoc loco idem quod Binghamius concludant, admonemus provocantes ad multorum sententiam ***), qui Apocalypseos librum a Joanne Apostolo scriptum negant affirmantque, illum ab incerto quodam profectum esse auctore, qui exeunte saeculo primo floruerit. Hoc enim tempore multos Christianos diem hebdomadis primum τὴν κυριακὴν ἡμέραν nominasse eumque sacrum habuisse est verosimillimum. Quae quum ita sint, forsitan hic quoque locus, servata vulgari ejus explicatione, contra eos dicit, qui Joanni Apostolo Apocalypseos librum vindicare volunt.

Praeterea provocant multi ad Evangelistarum narrationes, (Matth. 28, 1. Mar. 16, 1. 2. Luc. 24,

---

*) Cf. Heinrichs. l. l., qui ipse quidem Binghamio adsentitur.

**) Cf. Ejusd. Comment. ad h. l.

***) Cf. Heinrichs. Apocal. etc. Prolegomena, ubi p. 51—55. viri docti alligantur, qui de hujus libri auctore in contrariam partem disputaverunt. Heinrichsius ipse quidem Joannem Apostolum Apocalypseos auctorem esse, multis iisque haud spernendis probare argumentis stu-

1. Joann. 20, 1.) *) e quibus apparet, Mariam Magdalenam et Mariam, Jacobi matrem, et Salomen, emtis aromatis, ut Christum unctum irent, primo post sabbatum die orto jam sole ad Jesu sepulcrum venisse. Quas narrationes quomodo illi in suum convertere potuerint usum, equidem non video. Omnes enim ad disquisitionem de diei dominici celebratione prorsus non pertinent. Nam postquam jam advesperaverat **), sabbato illucescente ***), Josephus Arimathiensis Jesum, linteo involutum, in monumento suo posuit. Mulieres autem illae, sabbato quiescentes †), primo hebdomadis die sepulcrum Servatoris, corpus ejusdem uncturae adierunt. Jam quis est, qui non videat, eas legem mosaicam stricte observare voluisse, easque hanc ipsam ob causam suo mortui amici corpus unguendi officio, primo demum post sabbatum die satisfacere potuisse? Quis igitur concedet, eas hunc diem propterea elegisse, quoniam eum haberent sanctum? Quis credet, eas diem in memoriam Jesu Christi e mortuis suscitati eo jam tempore celebrasse, quo nesciverunt, illum e mortuis esse resurrectum?

Denique haud magis opportune ad sententiam suam probandam laudant locum Joanneum, ex ejusdem evangelio repetitum: Joann. 20, 26., quem versum cum versu ejusdem capitis 19. conferunt.

Etenim hoc ultimo loco docemur, Jesu discipulos vespera ejusdem diei (τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ, τῇ μιᾷ σαββάτων)

---

duit; attamen non omnia ab adversariis opposita satis feliciter refutasse videtur. Adhuc igitur sub judice lis est.

*) Cf. Augusti, l. l, p. 18.

**) Cf. Matth. 26, 57. 58. Mr. 15, 42. sq.

***) Cf. Luc. 23, 54.

†) Cf. Luc. 23, 55.

quo ipse resurrexerat, convenisse; quod quidem, singulari discipulorum observata conditione, ex re ipsa factum esse intelliges, ita, ut procul dubio mirum tibi videretur, si proderetur, eos non fuisse congregatos.

Videamus igitur num alter fortasse locus, Joann. 20, 26. *) plus valeat ad rem, de qua disputamus, discernendam. *Post octo dies*, refert Joannes, (ex quo primum Jesum redivivum viderant Apostoli, h. e. ἐν μιᾷ τῶν σαββάτων) *iterum erant congregati discipuli, et Thomas cum iis.* Sed inde, quod Joannes dicit: iterum (πάλιν) erant congregati discipuli, non consequitur, eos intra hos octo dies non saepius convenisse; verosimillimum potius est, eos quotidie illo tempore una fuisse, semper exspectantes, fore, ut Jesus iterum eos conveniret. — Sequimur enim in hac re exponenda solum Joannem, quocum relationes aliorum Evangelistarum**) et Pauli***) haud bene congruunt. — Itaque hoc quoque die non eam ob causam congregati erant, quod Jesus eodem e mortuis erat suscitatus, neque ut diem festum agerent. Concedi tamen potest, discipulos forsitan credidisse, Jesum eodem, quo primum ipsos post resurrectionem viserat, die ad ipsos rediturum esse, ideoque convenisse.

In universum autem de omnibus locis ex quatuor Evangelistis allatis observandum est, nullam iis inesse probandi vim, quoniam ante Spiritum sanctum Apostolis quinquagesimae die datum nullus omnino Christianorum coetus ab his congregatus est, qui sacros conventus agere, certosque dies celebrare potuisset.

---

*) Καὶ μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ πάλιν ἦσαν ἔσω οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, καὶ Θωμᾶς μετ' αὐτῶν.

**) Cf. Luc. 24, 15. 55. Matth. 28, 7. 16. ss.

***) Cf. 1. Cor. 15, 5—8.

Hi fere sunt loci, ab iis allati, qui ex novo testamento probare conati sunt, jam Apostolorum tempore diem dominicum, quippe quod Christus eodem in vitam rediisset, hominibus Christianis sacrum habitum eorumque conventibus frequentatum esse. Probant, uti vidimus, omnes omnino nihil. Multo igitur minus audiendi sunt, qui legem de festa diei dominici observatione ab ipsis Apostolis datam esse, ex his collegerunt testimoniis.

Caput IV.

Posterioris aevi scriptorum de diei dominici celebratione testimonia.

Nobis testimonia posterioris aevi scriptorum de diei dominici celebratione explicaturis, ea, in quibus aut nulla, aut obscura tantum hujus rei fit mentio, ante recensere placet, quam afferentur, quae Christianos primum hebdomadis diem ut diem festum inde a primi saeculi exitu revera egisse probant. Itaque a Plinio faciamus initium. Etenim in notissima hujus viri ad Trajanum Imperatorem epistola *) haec, quae ad nostram rem pertinent, exstant verba:

Alii ab indice nominati, esse se Christianos dixerunt, et mox negaverunt: fuisse quidem, sed desisse, quidam ante triennium, quidam ante pluros annos, non nemo etiam ante viginti quoque. Omnes et imaginem tuam, deorumque simulacra venerati sunt; ii et Christo maledixerunt. Adfirmabant autem, hanc fuisse summam, vel culpae suae, vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire: carmenque Christo, quasi Deo, dicere secum invicem: seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum adpellati abnegarent: quibus peractis morem sibi discedendi

*) Cf. Plinii Sec. epp. lib. X. ep. 97.

fuisse, rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen, et innoxium.

Interpretes, quum quinam status ille dies fuerit, accurate definire velint, in diversas abeunt opiniones. Plerique enim ut Moshemius*), Binghamius **), Augustius ***), alii de primo cogitarunt hebdomadis die. His vero repugnat Boehmerus †) qui Plinium de septimo hebdomadis die, de sabbato, egisse statuit. Quae ejus sententia hac praesertim nititur ratiocinatione: Christianorum ecclesiis, quae ex Judaeis essent conflatae, sabbati celebrationem fuisse acceptam, ex multis consequitur Pauli Apostoli disputationibus. Ecclesiae autem in Ponto et Bithynia conditae, ut ex prima Petri epistola apparet, maximam partem e Judaeis constitutae fuerunt. Ergo quin dies a Plinio, Bithyniae Proconsule, Christianis sacer dictus sabbatum fuerit, dubitare non licet. Dubitat tamen de hujus syllogismi veritate Moshemius, qui pleraque ab ipso Plinio de Christianis

---

*) Cf. Mosh. Institt. hist. christ. majj. Saecul. I. Helmst. 1739. p. 378—80. Ejusd. de rebus Christianorum ante Const. M. commentt. Helmst. 1753. p. 147. „*Status ille dies idem ille est, qui nobis sacer ducitur, primus hebdomadis, quo in vitam rediit sanctissimus Servator.*

**) Cf. Bingham. l. l. p. 14.

***) Cf. Augusti l. l. p. 18. *Status dies der für die gottesdienstlichen Versammlungen bestimmte Tag ist wahrscheinlich etwas von der jüdischen Feier verschiedenes.*

†) Cf. Boehmeri diss. de stato die Christianorum, in ejusd. XII. dissertt. juris ecclesiast. etc. Ed. II. Hal. 1729. p. 84. *Unde conjicio, etiam in ecclesiis Galatiae postmodum statum diem fuisse Sabbatum, quo ad communes preces convenirent, et ita eundem morem in ecclesiis Bithyniae, utpote vicinis, adhuc tempore Trajani observatum fuisse.*

dicta docere arbitratur, hos, antequam ad Christum accessissent, non Judaeos fuisse, sed deorum cultores. Audiamus enim, inquit, ultima epistolae verba:

Certe satis constat, prope jam desolata templa coepisse celebrari et sacra sollennia diu intermissa repeti: passimque venire victimas, quarum adhuc rarissimus emptor inveniebatur: ex quo facile est opinari, quae turba hominum emendari possit, si sit poenitentiae locus.

Quibus allatis ille in hunc pergit modum *):

Haeccine extra omnem controversiam ponunt, illam multitudinem Christianorum, quae metum creabat P l i n i o, *ex illis collectam fuisse, qui diis antea sacrificare et templa eorum obire soliti fuerunt? Huc accedit, quod* P l i n i u s *commemorat, Christianos, quos in jus vocari jusserat et increpaverat, omnes imaginem Jmperatoris, deorumque simulacra veneratos esse. Hoc facinus in Judaeos nullo plane modo cadit. Nulla vocula excidit* P l i n i o, *ex qua conjecturam facere liceat, vel aliquos saltem Judaeorum in hoc Christianorum agmine fuisse: contra quae narrat omnia suadent, rem ipsi cum hominibus unice fuisse, qui deorum inanium religionem abjecerant. Sed fuerint, ne nimis illiberaliter pugnare videar, Judaeorum quidam in numerosissimo hoc Christianorum coetu; hoc tamen omnes, qui sine partium studio hanc legent Plinii epistolam, lubentes largientur, maximam ejus partem ex hominibus constitisse deorum superstitione quondam captis. Et hoc quidem plane sufficit ad eorum opinionem probandam, qui* s t a t u m   d i e m   p r i m u m   e s s e

---

*) Cf. M o s h. Institt. hist. christ. majj. p. 379.

censent hebdomadis diem, quo ex sepulchro semet ipsum Christus excitavit.

At etsi negari nequit, Christianorum in Bithynia coetus eo, quo Plinius hanc habuit provinciam, tempore maximam partem ex hominibus deorum superstitione quondam captis constitisse, concedendum tamen est Boehmero, Christianos, qui primas in his Asiae regionibus constituerent ecclesias, fuisse aliquando Judaeos. Qui vero cum his, neglecta patrum religione, sese conjunxerunt pagani, eos tamquam novos fidei socios veterum Christianorum voluntati moribusque esse obsecutos sabbatumque egisse, mihi quidem videtur verosimillimum. Quod quum etiam Moshemius senserit, stato die pro statis diebus positum credit, ita ut a Plinio et primum et septimum hebdomadis diem commemoratum esse, statuere possimus. Sed talis, qualem vult ille, singularis numeri abusus nusquam, quantum scio, apud scriptores antiquos recurrit. Quamobrem Plinii verba alio explicentur modo, necesse est. Plinius autem, quum non dicat, Christianos die Saturni aut die solis convenire fuisse solitos — quod haud dubie fecisset, si illi semper aut hoc aut illo die convenissent — consulto, ut equidem censeo, rem in medio reliquit. Etenim Christiani a Romanis vehementer vexati, se ipsi de calamitatibus perferendis consolaturi, non semel tantum aut bis, sed saepius inter hebdomadis spatium videntur sese congregasse, congregatique de iteranda concione consultasse. Quod si verum esse accipimus, Plinius aptiora ad eam, quam exprimere voluit, sententiam verba eligere non potuit, quum statum diem eum dicat, quo Christiani rursum convenire statuerant. Itaque ne-

que de **sabbati** neque de **diei dominici** celebratione cogitandum est.

Neque in epistolis **Ignatii** genuinis, quae ipsae tamen a doctissimis quibusdam nostri aevi scriptoribus *) habentur interpolatae, ulla hujus rei fit mentio. Haud dubie enim errant **Binghamius** **) et qui eum sequuntur, affirmantes, patrem illum apostolicum **Magnesianis** ***) in litteris, quae ad eosdem datae sunt, diei dominici celebrationem commendare voluisse hisce verbis:

Εἰ οὖν, οἱ ἐν παλαιοῖς πάργμασιν ἀναςραφέντες εἰς καινότητα ἐλπίδος ἦλυθον, μηκέτι σαββατίζοντες, ἀλλὰ κατὰ κυριακὴν ζωὴν ζῶντες, ἐν ᾗ καὶ ζωὴ ἡμῶν ἀνέτειλεν δι' αὐτοῦ, καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ... πῶς ἡμεῖς δυνησόμεθα ζῆσαι χωρὶς αὐτοῦ;

(Si igitur, qui in vetustis rebus versati fuerunt, cum ad novam spem venerunt, non amplius sabbatum — judaico more — colunt, ved juxta vitam dominicam vivunt, in qua nostra etiam exorta est vita per ipsum et

---

*) Cf. **Aug. Neander**: Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche. B. I. Abth. I. Hamb. 1825. p. 301. *„Zwar könnte man schon bei dem römischen Clemens c. 40. die alttestamentlichen Verhältnisse auf die christliche Kirche angewandt finden, aber gewiss ist dieser Brief, wie die Briefe des Ignatius, obgleich nicht so stark, durch ein hierarchisches Interesse interpolirt worden.* Handbuch der christlichen Kirchengeschichte von **Joh. E. Christ. Schmidt** P. I. Giess. 1801. p. 208. ss.

**) Cf. l. l. p. 15. *Ignatius manifesto ad observationem diei dominici respicit, quando Magnesianos jubet, non amplius sabbatum Judaeorum colere, sed secundum dominicum diem vivere etc.*

***) Cf. Patrum apostoll. Opp. ex recens. **J. B. Cotlerii**, ed. II. a **Joh. Clerico**. Amstelod. 1724. V. II. p. 20. ep. ad **Magness.** cap. IX.

mortem ipsius, quomodo nos poterimus vivere sine ipso?)

Scilicet verba κατὰ κυριακὴν ζωὴν ζῶντες de diei dominici celebratione explicanda esse putarunt. Sed hanc illorum interpretandi rationem unusquisque, si modo cogitationum respexerit nexum, statim rejiciet. Nam inde a capite octavo Ignatius a falsis doctoribus Magnesianos dehortatur, qui etsi Christiani, tamen κατὰ νόμον Ἰουδαϊσμοῦ vivendum esse praecipiant, itaque ipsis repugnent prophetis, quos κατὰ Χριστὸν Ἰησοῦν vixisse affirmat. Quodsi autem, sic loco nostro pergit, qui ex Judaeis facti sunt Christiani (οἱ ἐν παλαιοῖς πράγμασιν ἀναστραφέντες, εἰς καινότητα ἐλπίδος ἦλθον) vitam suam ad Christi exemplum regunt, (κατὰ κυριακὴν ζωὴν ζῶντες,) nec Judaeorum more amplius sabbatum colunt, (μηκέτι σαββατίζοντες,) quomodo nos, qui nunquam legi mosaicae obsricti eramus, sine ipso, i. e. ita vivere poterimus, ut ad Christi et exemplum et praecepta vitam nostram non moderemus? Quae si vera est illorum verborum explicatio, neque hic locus iis est adnumerandus, in quibus diei dominici facta est mentio. Veram autem esse eam, his probari potest argumentis. Quae capite octavo κατὰ νόμον Ἰουδαϊσμοῦ ζῇν dicuntur, nostro loco verbo σαββατίζειν expressa sunt. Itaque hoc verbum vix aliud quidquam significare potest, quam sabbato leges Judaeorum rite observare, v. c. ab omni labore quiescere. Accedit, quod licet dubitare, quin Ignatius a sabbati cultu Christianos voluerit revocare. Namque jam illo tempore inter eos fuisse, religiosam hujus diei celebrationem plane negligentes, probari nequit; plurimis autem, ne omnibus dicam, hunc diem etiamtum habitum esse sacrum permulta, ut infra demonstrabimus, docent exempla. — Simili ratione sibi respondent κατὰ Χριστὸν Ἰησοῦν ζῇν, capite octavo, et κατὰ κυριακὴν ζωὴν ζῇν, capite nono, et utramque vocem idem significare vel inde appa-

ret, quod capite decimo iterum admonentur Christiani κατὰ Χριστιανισμὸν ζῆν, iterumque religio judaica et christiana sibi opponuntur his verbis:

> ἄτοπόν ἐστιν Χριστὸν Ἰησοῦν καλεῖν, καὶ Ἰουδαΐζειν· ὁ γὰρ Χριστιανισμὸς οὐκ εἰς Ἰουδαϊσμὸν ἐπίστευσεν, ἀλλ' Ἰουδαϊσμὸς εἰς Χριστιανισμόν. —

Quod si autem contra hanc meam loci explicationem monere velis, vocem κυριακὴν ζωὴν ζῆν apud Ignatium nullo alio loco reperiri, hoc quidem verum esse concedo; repono autem, nec phrasin, κατὰ τὴν κυριακὴν (i. e. ἡμέραν) ζῆν alibi usquam in genuinis Ignatii epistolis esse usurpatam. Obstat quidem huic interpretationi, quod sequentia verba ἐν ᾗ (i. e. ζωῇ) et δι' αὐτοῦ (i. e. Χριστοῦ) pleonasmum, qui dictur, referunt, sed et similia apud Ignatium, quem verbosissimum dixerim, saepius leguntur, et καί particula ante ζωὴ ἡμῶν quodammodo postulare videtur, ut ἐν ᾗ referamus ad ζωή vocabulum, quod antecedit.

Jam vero quaerenti, qui factum sit, ut interpretes Ignatium hoc loco de die dominico locutum esse opinarentur, et hanc ipsam ob causam scripturam vulgatam mutarent *) respondendum est, eos Pseudoignatii auctoritati nimium tribuisse. Ille enim hunc locum explicaturus scribit: **)

---

*) Cotelerius (cf. l. l. p. 21. not. 2.) putat, vocem ζωήν interpolatam esse, et κυριακήν positam pro κυριακὴν ἡμέραν. J. Usserius (cf. ejusd. Dissertatt: de Ignatii M. epistolis, in editionis patt. apostoll. a Clerico recensitae P. III. p. 223. c. 9.) pro κατὰ τὴν κυριακὴν ζωὴν ζῶντες legere vult: κατὰ τὴν κυριακὴν ἑορτάζοντες. Sed vulgatam lectionem retinendam censeo. Nihil enim offensionis habet, nisi ad eam accedis praejudicata opinione, hunc locum de observatione diei dominici praecipere.

**) Cf. Patt: Apostoll. ed. Clerici. P. II. p. 57. Verba graeca sic sonant: Μηκέτι οὖν σαββατίζωμεν Ἰουδαϊκῶς,

Non amplius igitur sabbatum colamus Judaeorum more, otio gaudentes; qui enim non operatur, non comedet. In sudore enim vultus tui vesceris pane tuo, habent oracula. Sed unusquisque vestrum sabbatum colat spiritualiter, meditatione legis gaudens, non corporis remissione, opificium Dei admirans, non pridiana comedens, nec tepida bibens, et ad praescripta spatia obambulans, et saltationibus plausibusque insanis oblectans se. At postquam sabbatum observaverit, omnis Christi amator dominicum celebret diem, resurrectioni consecratum dominicae, reginam et principem omnium dierum, in qua et vita nostra exorta est, et in Christo mors est devicta.

Ex his Pseudoignatii verbis perspicuum est, hunc σαββατίζειν vocabulum ita ac nos explicasse. Quod sine dubio factum est, quoniam dies sabbati etiam eo, quo vixit tempore Christianis sacer haberetur. Sed quum eodem tempore dies dominicus imprimis celebraretur, ille epistolarum Ignatii interpretator, quae revera verbis illis: *κατὰ τὴν κυριακὴν ζωὴν ζῶντες* insit sententia, prorsus non intelligens, de diei dominici celebratione cogitavit *). Interpretes autem interpolato-

καὶ ἀγρίως χαίροντες· ὁ μὴ ἐργαζόμενος γὰρ μὴ ἐσθιέτω· ἐν ἱδρῶτι γὰρ τοῦ προσώπου σου φάγῃ τὸν ἄρτον σου, φασὶ τὰ λόγια· ἀλλ' ἕκαστος ὑμῶν σαββατιζέτω πνευματικῶς, μελέτῃ νόμου χαίρων, οὐ σώματος ἀνέσει, δημιουργίαν θεοῦ θαυμάζων, οὐκ ἕωλα ἐσθίων, καὶ χλιαρὰ πίνων, καὶ μεμετρημένα βαδίζων, καὶ ὀρχήσει, καὶ κρότοις νοῦν οὐκ ἔχουσι χαίρων· καὶ μετὰ τὸ σαββατίσαι, ἑορταζέτω πᾶς φιλόχριστος τὴν κυριακὴν, τὴν ἀναστάσιμον, τὴν ὕπατον πασῶν ἡμερῶν, ... ἐν ᾗ καὶ ἡ ζωὴ ἡμῶν ἀνέτειλε, καὶ τοῦ θανάτου γέγονε νίκη ἐν Χριστῷ.

*) Sic etiam in epistola ad Trallianos (cf. ed. Cler. P. II. p. 65) c. 9. Servatorem, dicit, illuscente dominico

ris cum Ignatii verbis conferentes, hanc quoque de die dominico egisse statuerunt. Quam sententiam confirmari posse arbitrati*) sunt dicto Clementis Alexandrini, quem occasione data, quaenam verbis illis — vivere secundum dominicum — subjici possit sententia, explicaturum, ita scripsise affirmant, ut ejusdem verba, quid sibi voluerit Ignatius, praeclare illustrent. Sunt autem haec: **)

Hic (gnosticus) *praeceptum secundum evangelium exsequens facit illum diem dominicum, quo malam abjecerit animi sententiam et acceperit eam, quae est ex cognitione, eam, quae est in ipso glorificans Domini resurrectionem.*

Sed qui Ignatii epistolam attento animo perlegerit, haud dubie concedet, S. Martyrem, cum Christianos adhortaretur, ut secundum vitam dominicam viverent, sibi non proposuisse, ut illis similia de diei dominici observatione praeciperet.

Sed in epistola Barnabae, quae a multis huic Pauli Petrique socio, viro cognomini, adscribitur et profecto ab auctore primi saeculi composita est, firmissimum ex-

---

die resurrexisse ex mortuis. Quibus haec addit: *Itaque Parasceve complectitur passionem; sabbatum sepulturam; dominica resurrectionem.* At in genuina Ignatii epistola tantum legimus, Jesum vere a mortuis resurrexisse. (Cf. ep. ad Trall. c. 9. ed. Cler. P. II. p. 23.)

*) Cf. Binghamius l. l. p. 15. et Cotelerius ad h. l. P. II. p. 21.

**) Clem. Alexand. Opp. ed. Potter. P. II. Strom. l. VII. cap. 13. p. 877. *Οὗτος (ὁ γνωστικός) ἐντολὴν τὴν κατὰ τὸ εὐαγγέλιον διαπραξάμενος, κυριακὴν ἐκείνην τὴν ἡμέραν ποιεῖ, ὅτ᾽ ἂν ἀποβάλλῃ φαῦλον νόημα, καὶ γνωστικὸν προσλάβῃ, τὴν ἐν αὐτῷ τοῦ κυρίου ἀνάστασιν δοξάζων.*

stat hujus rei testimonium. Reperiuntur enim in illa haec verba: *)

Novilunia vestra et sabbata vestra non fero. Cernite, qua ratione loquatur: Non mihi accepta sunt praesentia sabbata; sed illa, quae feci, quando scilicet universis finem imponens, octavi diei faciam initium; hoc est, initium alterius mundi. Quapropter diem etiam octavum in laetitia agimus, quo Jesus quoque resurrexit ex mortuis et cum apparuisset, ascendit ad coelos.

A mente Barnabae aberrarent, qui, his verbis perlectis, ea in hunc finem scripta esse, persuasum se haberent, ut Christianos revocaret a sabbati cultu, et ad diei dominici celebrationem impelleret. Namque ex eis, quae in antecedentibus Barnabas de Judaeorum sabbato dicit, videmus, eum neutiquam hujus diei celebrationem inter Christianos plane abrogare voluisse. Etenim plures veteris testamenti locos, quibus sabbati mentio fit, ex more illius aevi scriptorum allegorice interpretatur. Nempe sex, quibus Deus mundum creaverit, dies sex millia annorum significare, septimum vero, quo Deus requieverit, illud indicare tempus, quo Christus de mortalibus judicium acturus sit, habet persuasissimum **). Deinde aliud veteris testamenti enun-

---

*) Cf. Epist. Barn. c. 15. Ed. Patrr. Apostoll. Clerici P. I. p. 47. *Πέρας γέ τοι λέγει αὐτοῖς· τὰς νεομηνίας ὑμῶν καὶ τὰ σάββατα ὑμῶν οὐκ ἀνέχομαι. Ὁρᾶτε, πῶς λέγει, οὐ τὰ νῦν σάββατα ἐμοὶ δεκτὰ ἀλλ᾽ ἃ πεποίηκα, ἐν ᾧ καταπαύσας τὰ πάντα, ἀρχὴν ἡμέρας ὀγδόης ποιήσω, ὃ ἐςιν ἄλλου κόσμου ἀρχήν. Διὸ καὶ ἄγομεν τὴν ἡμέραν τὴν ὀγδόην εἰς εὐφροσύνην, ἐν ᾗ καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀνέςη ἐκ νεκρῶν καὶ φανερωθεὶς ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανούς.*

**) Cf. l. l. p. 46. *καὶ κατέπαυε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ· τοῦτο λέγει· ὅταν ἐλθὼν ὁ υἱὸς αὐτοῦ, καὶ καταργήσει τὸν καιρὸν*

tiatum eo affert consilio, ut ostendat, quemque diem, quem Deus sanctificaverit, ab eo solum declarari posse sanctum, qui integer sit omnino et candidus*). Quibus omnibus docere voluit Christianos, quomodo dies sabbati, neglectis de eo colendo Judaeorum legibus, caerimonialibus maxime, ex voluntate Dei celebrandus sit, donec illud, finem huic mundo impositurum illucescat sabbatum. Itaque verba, ex Jesaiae vaticiniis depromta: *Novilunia vestra et sabbata non fero*, quaeque sequuntur, non de abrogatione sabbati, ut festi diei intelligenda, sed a Barnaba eo tantum consilio adhibita sunt, ut hunc diem comparare possit cum die octavo, i. e. die solis, quem illi iccirco praeferendum esse contendit, quia Deus hoc octavo die alterius mundi facturus sit initium.

Quae praemittenda erant, ne verba sequentia explicantes fallamur, doctissimorum virorum auctoritate seducti**), qui Barnabam dixisse affirmant, Christianos die octavo propter memoriam resurrectionis Jesu Christi laetitiae indulgere. Barnabas autem ait: Propterea, i. e. quod Deus die octavo alterius mundi faciet initium, hunc diem in laetitia agimus ***) et tum demum addit: Chri-

---

ἀνομίας (sic enim pro *αὐτοῦ* critici scribendum esse putant) *καὶ κρινεῖ τοὺς ἀσεβεῖς κ. τ. λ.*

*) Verba graeca sunt: *Εἰ οὖν ἣν Θεὸς ἡμέραν ἡγίακεν, νῦν τίς δύναται ἁγιάσαι, εἰ μὴ καθαρὸς ὢν τῇ καρδίᾳ ἐν πᾶσι, πεπλανήμεθα·*

**) Cf. Not. 74. ad h. l. in edit. Cler. P. I. p. 47.

***) Quid sit diem octavum in laetitia agere, explicavit Hugo Menardus (v. ejusd. adnotationem ad haec verba apud Cler. P. I. p. 48. not. 75.). *In laetitia agunt diem octavum, seu Dominicum Christiani, quia illo die, ex antiquo Apostolorum et Ecclesiae instituto, non jejunabant, nec genua flectebant. Sanctus Ignatius* (sed, quod

stum quoque hoc die in vitam rediisse. Attamen hoc non idem est, ac si scripsisset: Propterea, et quod Christus octavo die a mortuis resurrexit, in laetitia eum agimus. Tunc enim haud porro dubii essemus, quin jam tempore apostolico dies solis a Christianis in memoriam redivivi Servatoris celebratus sit. Barnabas autem unam tantum causam affert, qua permoti die octavo indulgeant laetitiae Christiani, eam scilicet, quod hoc die alterius mundi initium fore credant. Pervulgata enim erat, quod v.

---

probe observandum, in epistola suppositicia) *in epist. ad Philippenss.* c. 13. (ed. Cler. P. II. p.119) *εἴ τις κυριακὴν ἢ σάββατον νηστεύει, πλὴν ἑνὸς σαββάτου τοῦ πάσχα, οὗτος χριστοκτόνος ἐστίν·* i. e. *Si quis Dominicum aut Sabbatum jejunarit, uno excepto sabbato Paschae, hic Christicida est. Auctor quaestionum ad orthodoxos, inter opera S. Justini Martyris, quaest.* 115: *τὸ δὲ ἐν τῇ κυριακῇ μὴ κλίνειν γόνυ σύμβολόν ἐστι τῆς ἀναστάσεως κ. τ. λ. i. e. in dominica non flectere genu, signum resurrectionis est; et paulo post: ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν δὲ χρόνων ἡ τοιαύτη συνήθεια ἔλαβε τὴν ἀρχὴν, καθώς φησιν ὁ μακάριος Εἰρηναῖος . . . ἐν τῷ περὶ τοῦ Πάσχα λόγῳ, i. e. haec autem consuetudo initium cepit a temporibus Apostolorum, ut dicit beatus Irenaeus in libro de Pascha.* Potuisset vir doctus ex Constitutionibus Apostolicis plures locos adhibere, qui idem dicunt, v. c. lib. V. c. 20 (cf. Ed. Clerici P. I. p. 331). *Πᾶν μὲν τὸ σάββατον ἄνευ τοῦ ἑνὸς καὶ πᾶσαν κυριακὴν, ἐπιτελοῦντες συνόδους εὐφραίνεσθε, ἔνοχος γὰρ ἁμαρτίας ἔσται ὁ τὴν κυριακὴν νηστεύων, ἡμέραν ἀναστάσεως οὖσαν,* i. e. et quidem in omni sabbato, praeter unum, atque in omni dominico laetos conventus celebrate: erit enim reus peccati, qui per dominicum, utpote diem resurrectionis, jejunaverit. Sed omnia haec testimonia serioris temporis sunt, nec multum probant. Quaecunque enim in ecclesia postea instituta sunt, jam ab ipsis Apostolis profecta inducebantur. Puto igitur Barnabae „in laetitia agere" id fuisse, ut Christiani hoc die non jejunarent; dubito autem, quin jam de genu non flectendo cogitaverit, cum ipsi patres ajunt, hunc usum a celebratione dominicae resurrectionis esse repetendum.

c. Pauli Apostoli ad Thessalonicenses epistolae docent, inter veteres Christianos opinio, prope instare tempus, quo Messias de hominibus et bonis et perniciosis judicium acturus, e coelo rediturus sit in terram, quoque simul cum hujus mundi interitu alter capturus sit initium. Haec autem omnia die octavo factum iri, constans erat multorum posterioris quoque aetatis patrum ecclesiasticorum sententia *). Itaque Barnabas primus quidem est, qui perspicue dicit, Christianos diem octavum celebrare, non tamen ob eandem, quam secundi et tertii saeculi scriptores afferunt, causam.

Attamen haud omnino negaverim, Christianos jam Barnabae tempore memoriam resurrectionis Christi die hebdomadis primo celebrasse; nam verba, ἐν ῇ καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, etsi nos, ut hanc sententiam amplectamur, non cogant, admittunt tamen conjecturam, Christianos primi aevi, cum solis diem alia de causa colerent, simul Jesu, a morte hoc die suscitati, fuisse memores. Originem autem, ut manifesto hic locus ostendit, festa octavi diei inter Christianos observatio inde traxit, quod eo alterius mundi initium fore putabant **). Quum autem sub finem primi saeculi festa diei octavi observatio apud Christianos usitata esset, jam Apostolorum aevo eam hic illic quibusdam acceptam fuisse verosimillimum est. Fuerunt fortasse inter coetus illius temporis christianos nonnulli, qui hujus diei cele-

---

*) l. l. p. 47. not. 73.

**) Augustius quidem (cf. l. l. p. 18.) hunc Barnabae locum alligans, haec verba habet: *Ferner Ep. Barn. c. 15., wo gesagt wird: dass die Christen den achten Tag, d. h. den auf den Sabbat folgenden, als Tag der Freude, zum Andenken an die Auferstehung und Himmelfahrt Christi feiern* — sed v. v. διὸ καί, particulas, ad antecedentia referendas, non videtur respexisse.

bratione se a Judaeis vellent segregare, praesertim ne simul cum illis a Romanis vexarentur. Quorum exemplum alii tum maxime secuti sunt, cum Romani in Judaeos arma ferrent et Hierosolymorum urbem oppugnarent. Fuerunt etiam, qui cum hujus urbis eversione alterum Christi adventum alteriusque mundi initium instare putantes, ad octavi diei observationem permoverentur. Quamquam igitur Hartmanno, qui contendit, diem solis post excisa Hierosolyma consecrari inceptum esse, assentiri non possum, puto tamen, ex illo inde tempore hunc diem a plurimis et fortasse ab omnibus Christianis solenniter esse observatum. Sed num idem jam Barnabae aetate dominicus dies appellatus sit, negaverim magis quam affirmaverim. Profecto haec appellatio nondum ubique cognita et recepta erat.

Quibus expositis transgredimur ad Justinum Martyrem, qui in secunda sua ad Antoninum Pium apologia, circa annum 140. conscripta, duobus locis de die solis loquitur, a Christianis rite celebrato. In altero enim haec exstant verba *).

> *Solis autem die communiter omnes conventum agimus; quandoquidem is primus dies est, quo Deus, tenebris et materia versa, mundum effecit, et Jesus Christus, Servator noster, eo ipso die a mortuis resurrexit.*

Duae igitur afferuntur ab auctore causae, cur die solis Christiani conventum agant, quarum altera ad mundi creationem pertinet, quam hoc die a Deo in-

*) Cf. Justini Philos. et Mart. Opp. Ed. nova, juxta Parisanam anni 1636. Colon. 1686. p. 99. *Τὴν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα· ἐπειδὴ πρώτη ἐςὶν ἡμέρα, ἐν ᾗ ὁ θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας, κόσμον ἐποίησε· καὶ Ἰησοῦς Χριςὸς ὁ ἡμέτερος σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέςη.*

ceptam esse dicit. Itaque a Barnaba discessit, qui, uti vidimus, hunc diem a Christianis ideo in laetitia agi tradit, quoniam eo alterius mundi foret initium. Est autem haud difficile intellectu, unde harum sententiarum orta sit diversitas. Saeculo enim secundo multi inter Christianos, initium alterius mundi prope instare negantes, exspectarunt cum magna spe regnum illud mille annorum terrenum, quod rediens Christus Hierosolymis stabiliturus indeque per totum terrarum orbem prolaturus sit *). Ipsum quoque Justinum haec somnia tam fovisse, ut aliter sentientes veri nominis esse Christianos vix concederet, e dialogo ejus cum Tryphone Judaeo manifestum est **). Quum igitur haud multum eorum scire interesset, quando et quonam die initium alterius mundi futurum sit, negligebant octavum diem ob hanc causam laetum festumque celebrare, atque aliam subjiciebant, quam apud Justinum commemoratam legimus. Quo minus enim illo tempore a more diei octavi inter sacros habendi atque conventibus frequentandi plane recederent, altera, quam Justinus affert, obstitit causa. Etenim *die solis*, inquit, *communiter omnes conventum agimus, quandoquidem illo ipso die Jesus Christus a mortuis resurrexit.* Justinus igitur primus est inter omnes scriptores ecclesiasticos, qui hanc hujus diei observationis causam, quae a Servatoris resurrectione repetita est, perspicue commemoravit. Quare errant haud dubie, qui contendunt, Christianos jam inde ab illo tempore, quo primum hebdomadis diem prae ceteris celebrare

---

*) Cf. I. Sev. Vateri v. beat. Synchronistische Tabellen der Kirchengeschichte p. 2, *Chiliastische Erwartungen scheinen ziemlich herrschend zu seyn*, — et J. E. Ch. Schmidtius: Handbuch der Christlichen Kirchengesch. P. I. Ed. I. 1801. p. 222.

**) Cf. Ed. Colon. p. 306. 7. seqq.

inciperent, hoc in memoriam Jesu fecisse, a mortuis hoc die suscitati.

Sunt quidem multi inter scriptores ecclesiasticos saeculi quarti et quinti, qui huic favent sententiae *). Sic Augustinus **) *dies dominicus*, inquit, *Christianis resurrectione Domini declaratus est, et ex illo habere coepit festivitatem suam* ***); et Maximus Turinensis †) *Dominica*, ait, *nobis ideo venerabilis est atque solennis, quia in ea Salvator, velut sol oriens, discussis infernorum tenebris, luce resurrectionis emicuit*, et Eusebius ††) Ebionaeos, dicit, dominicum diem εἰς μνήμην τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως perinde atque Christianos celebrasse. At non desunt alii, etsi posterioris temporis, qui cum Justino Martyre diei dominici observationem inde quoque exortam esse dicunt, quod mundus eo creatus sit. Sic apud Gregorium Turonensem †††) haec repeteriuntur verba: *Sanctus est hic dies, qui in principio lucem conditam primus vidit, ac dominicae*

---

*) Cf. Christ. Kortholti Commentarius in Justinum M. Athenagoram, Theophilum Antiochenum et Tatianum Assyrium. Francof. et Lips. 1686. p. 38.

**) Cf. epist. 119. ad Januarium. Ed. Basil. 1529. P. I. p 868.

***) Similia leguntur apud eundem: de civit. Dei. l. XXII. c. 30. tract. CXX in Joann. ser. XV. de verbis Apostoli, et apud Basilium M. de Spiritu S. ad Amphilochium c. 28. — Isidorum Etymolog. l. VI. c. 18.

†) Cf. Ejusd. Sermo de Pentecoste.

††) Cf. Ejusd. Hist. eccles. l. III. c. 27. Ed. Fr. And. Strothius P. I. p. 161.

†††) Cf. Ejusd. Hist. Francorum l. X. c. 30. et l. I. c. 23.

resurrectionis testis emicuit: ideoque omni fide a Christianis observari debet *).

Quia autem posteriori tempore inter Christianos magis usitatum erat, primum hebdomadis diem vocare *dominicum*, quam *solis diem* **) facile fieri potuit, ut Augustinus aliique crederent, hanc appellationem inde esse ortam, quod majores hunc diem ob memoriam resurrectionis Domini colendum esse statuerint. Qui tamen velit contendere, Justini Martyris tempore diem solis nondum dominicum esse appellatum, quia Justinus ipse illo tantum nomine usus sit, hunc errare putamus. Nam quod Moshemius***) de Plinio dicit, eum in epistola ad Trajanum missa verbis, quae propria essent Christianis, uti noluisse, ne Imperator sensum verborum falso interpretaretur, hoc etiam in Justinum cadit, cui diligenter cavendum fuit, ne quae scriberet, falso intelligerentur †). Quod verbi causa facillime fieri potuit, si scripsisset: *Dominico*

---

*) Easdem quoque rationes, aliis insuper additis, afferunt Auctor sermonis. CCLI de tempore, Augustino tribui soliti, — Concilium Parisiense sub Ludovico et Lothario c. 50. — Epist. Synodica, quae sub titulo Ordinationis feriarum Paschalium, P. II. operum Bedae exstat, — Isidorus de Eccles. offic. l. I. c. 24. — Rabanus Maurus de Instit. Clericorum l. II. c. 42.

**) Cf. Bingh. l l p. 16., qui laudat legem Valentiniani Junioris, cujus hoc est initium: *Solis die, quem dominicum rite dixere majores etc.* V. Cod. Theod. l. XI. tit. VI. de exactionibus, leg. 18.

***) Cf. Ejusd. Comment. de rebus Christiann. ante Constant. Magn. p. 147.

†) Sic etiam in altero loco, infra laudando, de episcopo vel presbytereo bis vocem ὁ προεστώς usurpat, et paulo antea

die communiter omnes conventum agimus etc. Praeterea dominici diei appellationem jam illo tempore usitatam fuisse, testis est Eusebius, qui epistolam Dionysii, Corinthiorum episcopi, ad Satorem, antistitem Romanorum alligans, haec verba habet: *Hodie diem dominicum transegimus* *). Quid, quod idem Eusebius Jrenaeum, episcopum Lugdunensem, solo die dominico resurrectionis domini mysterium celebrari debere praecepisse **) et Melitonem, episcopum Sardicensem, qui Marco Aureliano regnante vixit, librum de die dominico (λόγον περὶ κυριακῆς) scripsisse narrat ***).

Tertullianus utramque vocem de hoc die usurpat, plerumque tamen, si solis scribit Christianis, diei dominici appellationem adhibet, v. c. *Die dominico jejunium nefas ducimus* †) et: *exceptis scilicet sabbatis et dominicis* ††). Quando autem contra

---

(cf. Ed. Colon. p. 98) dicit: οἱ Ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια. κ. τ. λ. Cf. quoque p. 97.

*) Cf. Ejusd. Hist. eccles. l. IV. c. 23. ed. Stroth. P. I. p. 238. τὴν σήμερον οὖν κυριακὴν ἁγίαν ἡμέραν διηγάγομεν.

**) Cf. Euseb. Hist. eccles. l. V. c. 24. Ed. Stroth. P. I. p. 315. Παρίζαται (ὁ Εἰρηναῖος) μὲν τὸ δεῖν ἐν μονῇ τῆς κυριακῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς τοῦ κυρίου ἀναςάσεως ἐπιτελεῖσθαι μυςήριον.

***) Cf. Ejusd. Hist. eccles l. IV. c. 26. Ed. Stroth. P. I. p. 240.

†) Cf. Tertull. de corona militis c. 3. Ed. J. S. Semleri P. IV. p. 341.

††) Cf. Tert. de jejunio adv. Psychicos c. 15. ed. Seml. P. III. p. 418.

Gentiles disputat nomine utens illis maxime cognito diem solis eum vocat; v. c. *Aeque si diem solis laetitiae indulgemus, alia longe ratione quam de religione solis* *) et: *Alii plane humanius solem Christianorum Deum aestimant; quod innotuerit ad orientis partem facere nos precationem, vel die solis laetitiam curare* **). Alio loco leguntur haec: *Nam ethnicis semel annuus dies quisque festus est: tibi octavus quisque dies* ***).

Sed haec sufficiant. Satis enim perspicue hi loci docent, veteres Christianos, quantum eorum ad nos pervenit memoria, inde a secundo saeculo solis diem conventibus sacris celebrasse eumque appellasse dominicum, quo Christi Domini, a mortuis suscitati, memores essent, ita ut eum sabbato Judaeorum, etsi hujus quoque diei observationem retinuerunt, in permultis regionibus praeferrent.

Pauca tantum de modo ac ratione, qua dies dominicus apud veteres Christianos celebratus et a ceteris diebus distinctus sit, huic capiti adjungere volumus. Nam et in antecedentibus jam saepius de hac re passim locuti sumus, et repetere nolimus, quae de ea Binghamius, Baumgartenius, Augustius, alii, fuse ac docte commentati sunt.

---

*) Cf. Tert. Apolog. adv. gentt. c. 16. Ed. Sem. P. V. p. 45.

**) Cf. Tert. Ad nationn. l. I. c. 13. Ed Sem. P. V. p. 154.

***) Cf. Tert. De idolol. c. 14. Ed Sem. P. IV. p. 168.

Quod ergo ad cultum divinum pertinet, cui Christiani primaevi non solum hoc, sed aliis quoque vacabant diebus, Lucas omnes ejus partes enumeravit his verbis: *)

Vacabant assidue Apostolorum doctrinae, communioni, pani frangendo et supplicationibus **).

Quum igitur ad Deum colendum congregarentur Christiani, primum Apostolorum aliquis, et ubi nullus aderat, Episcopus vel Presbyter, sermonem recitabat, populumque audiebat. Tum sequebatur communio ***). Tristissima enim, qua plures veterum Christianorum, praesertim Hierosolymis versabantur, conditio necessario postulabat, ut haec erga pauperes munificentia inter actus conventuum religiosorum referretur. Quum igitur, qui aderant, Christiani munera seu oblationes, ex quibus pauperes alerentur, promserant et Deo consecraverant, consequebatur deinceps panis fractio. Haec quidem formula solenniter usurpatur ad significandam sacram coenam a Servatore institutam, in qua panis frangi et distribui solebat, sed simul quoque indicat illud amoris epulum, quod cum coena sacra

---

*) In hoc Lucae loco explicando secuti sumus Moshemium. Cf. Ejusd. Commentt. de rebus Christiann. ante Constant. M. p. 113—116.

**) Cf. Acta Apostoll. 2, 42. ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων, καὶ τῇ κοινωνίᾳ, καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου, καὶ ταῖς προσευχαῖς. Haec quidem sigillatim de coetu Christianorum hierosolymitano dicta sunt, sed non est, quod dubitemus, quin ceterae quoque Christianorum familiae hoc matris suae exemplum imitatae sint.

***) Voce κοινωνία in libris sacris liberalitatem in pauperes significari, notum est. Cf. Rom. 15, 26. II. Cor. 8, 4—9. 13. Ebr. 13. 26.

ab ipso rerum christianarum primordio saepissime conjungebatur. Hoc enim constat ex alio loco, qui apud Lucam legitur. *Conveniebant*, inquit, *fratres hierosolymitani passim in diversis domibus ad frangendum panem, et cibum capiebant cum gaudio et simplicitate cordis* *). Claudebant denique Christianorum conventus preces, quas, qui conventui praeerat, recitabat, totusque imitabatur coetus.

Quae Plinius l. l. (Cf. p. 26.) de conventibus Christianorum, quos stato die agebant, narrat, etsi minus accurate dicta videntur, idem fere de cultu divino, diebus festis instituto exhibent. Prae metu, uti puto, Romanorum convenire illo tempore ante lucem soliti erant, et quidem hoc priori in conventu ad sermonem audiendum, communes preces fundendas et carmen Christo dicendum; quum autem rursum, forsitan vespertino tempore, in unum congregati essent, sacram coenam celebrabant, cum amoris epulo conjunctam. Cur enim non ante lucem epulati sint, per se liquet.

Justini Martyris aevo Christiani a Judaeis receperant morem, in sacris suis conventibus locum aliquem e veteris testamenti libris recitandi, aut e commentariis Apostolorum, quibus apud illum scriptorem narrationes de Jesu vita et actis intelligendas esse constat. Reliqua omnia, mutato tamen paulisper ordine, cum iis

*) Cf. Actt. Apost. 2, 46.... *κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας.* Cf. quoque Act. 20, 11. I. Cor. 11, 20. seqq. Haud me quidem fugit, viros doctos inter se contendere de eo, num coenae sacrae esus illud amoris epulum praecesserit, an illud secutus sit. Primum loci, qui apud Lucam exstant, probare videntur; sed valebat sine dubio uti in multis aliis rebus, sic in hac quoque per diversas ecclesias diversus usus. Cf. J. M. Schroeckh: Christ. Kirch. Ges. P. III. p. 339.

conveniunt, quae apud Lucam jam observata sunt, si hoc unum exceperis, quod nulla agaparum mentio fit. Haec enim amoris epula jam illo tempore rarius videntur instituta et a religiosis conventibus fuisse separata. Verba **Justini** haec sunt *):

Solis, qui dicitur, die omnium, qui vel in oppidis vel ruri degunt, in eundum locum conventus fit, et commentaria Apostolorum aut scripta Prophetarum, quoad tempus fert, leguntur. Deinde, lectore quiescente, praepositus orationem, qua populum instruit, et ad imitationem tam pulchrarum rerum cohortatur, habet. Sub haec consurgimus communiter omnes, et praecationes profundimus, et, sicuti retulimus, precibus peractis panis offertur et vinum et aqua; et praepositus itidem, quantum pro virili sua potest, preces et gratiarum actiones fundit, et populus fauste acclamat: Amen. Et distributio et communicatio fit eorum, in quibus gratiae sunt actae, cuique praesenti, et absentibus per diaconos mittitur.

Irenaei praeceptum antea (cf. p. 43.) commemoratum, tantum die dominico coenam sacram esse cele-

---

*) Cf. Ejusd. Apol. II. Ed. Colon. p. 98.... τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποςόλων, ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώςκεται μέχρις ἐγχωρεῖ· εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεςὼς διὰ λόγου τὴν νουθησίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. ἔπειτα ἀνιςάμεθα κοινῇ πάντες, καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καὶ, ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ, καὶ ὁ προεςὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριςίας ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἀμήν· καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαρισθέντων ἑκάςῳ γίνεται, καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται.

brandam, tam singulare et a communi vetustissimae ecclesiae usu recedens aestimamus, ut dubitemus, quin Irenaei tempore multi obsequium ei dederint Christiani. Ex verbis tamen Augustini, capite secundo (cf. p. 15) a nobis allatis, videmus, sua etiam aetate per nonnullas regiones usum sacrae coenae dominico tantum die celebrandae invaluisse.

Ceterum quod ad observationem diei dominici pertinet, illud non praetereundum est, quod, uti ex locis supra allatis vidimus, Christiani hoc die in concionibus sacris genua non flectebant, nec jejunabant, sed laetitiae indulgebant. At jejunium sabbati quoque die intermittebant plurimi *).

Quod autem diem dominicum in laetitia egisse veteres Christiani dicuntur, hoc non ita intelligendum est, ac si morem Judaeorum in colendo sabbato sint imitati, et in otio ab omni cessantes labore eum degerint. Nullum enim reperimus apud scriptores priorum saeculorum ecclesiasticos locum, quo de hujuscemodi diei dominici cultu edoceamur. Et jam doctrina de libertate Christianorum in omnibus rebus ad externum Dei cultum pertinentibus, et de abolita Judaeorum lege caerimoniali, quam ab ipsis Apostolis acceptam contra Judaeos nunquam non defendebant, Christianos, quo minus judaico more diem agerent dominicum, impedivit. Alioquin enim hac libertate non usi essent et a Judaeis eo tantum distinguendi fuissent, quod dominico die observabant leges vel easdem vel similes, quas illi sabbatum colentes. Non intermiserunt igitur veteres

---

*) In tota ecclesia orientali adhuc sabbato non jejunatur, in occidente vero plurimae ecclesiae, exemplum romanae sequentes, inde a saeculo tertio exeunte vel quarto ineunte sabbato quoque jejunabant.

Christiani quotidianas suas die dominico occupationes, sed, tempore conventibus destinato religiosis excepto, reliquam diei partem perinde atque aliis hebdomadis diebus vacabant laboribus, et si quando iis se hoc die relaxabant, hoc tamen otium ad celebrationem diei dominici pertinere aut eam inde augeri posse negabant. Haec enim omnium Apostolorum communis de diebus festis sententia fuit, et Christianos ante quam Constantinus Magnus leges suas de observatione diei solis tulit, ab ea ullo modo discessisse nusquam, quantum scio, relatum exstat *).

*) Quae de his rebus in canonibus et constitutionibus Apostolorum traduntur, manifesto serioris sunt aetatis.

Caput V.

Quaeritur, an dies sabbati in diem solis translatus sit *)? —

Quoniam eorum sententia, qui sabbati celebrationem inde a primordiis rerum christianarum in diem solis translatum esse censent, jam capite primo (cf. p. 3.) a nobis, data occasione, commemorata est, quid de ea re sentiendum sit, paucis exponere, a consilii nostri ratione non alienum videtur esse. Quominus autem illis assentiamur, vel ea impediunt, quae in antecedentibus de die dominico disputata sunt. Nulla scilicet inveniri potest causa, cur Apostoli, quos neque caerimonias certas et immutabiles tradere nec dies cultui divino dicatos praescribere, sed omnia haec ad ipsius Christi exemplum posterorum libertati relinquere voluisse constat, cultum celebrationemque sabbati in diem solis transtulerint. Neque ex omnibus novi testamenti libris ullum afferri potest hujus rei testimonium; quin potius multis e locis contrarium videtur apparere. Etenim e quibusdam, quae in Actis Apostolorum exstant, narrationibus elucet, fideles ex Judaeis una cum gentilibus, qui Christo nomen dederant, consueto more sabbatum celebrasse, eosque hanc ipsam ob causam ab Apostolis haud esse vituperatos **). Paulus ipse concio-

*) Cf. J. H. Boehmerus l. l. Dissert. I. §. 16. p. 25. seqq. et §. 7—9 p. 11. seqq.

**) Cf. Act. 15, 19—21, et quae de hoc loco cap. I. p. 8. 9. leguntur.

nibus Judaeorum hoc die habitis interfuit saepenumero *). Quo accedit, quod Judaei fideles legum et rituum paternorum tam tenaces fuerunt observatores **), ut Apostoli illos ab ea sabbati celebratione, quam ipse Servator exemplo suo abrogaverat, avocare frustra laborarent***). Nonne igitur verosimillimum est, eosdem multo minus sabbatum in solis diem transferre conatos esse? Quod si in ecclesiis, quae totae e gentilibus conflatae fuerint, ab ipsis tentatum esse, contendere velis, rursum incidis in errorem, quum tales ecclesiae aevo apostolico reperiantur nullae. Sacra igitur scriptura, quum ne de dominici quidem diei celebratione, ut capite tertio probatum est, certi aliquid exhibeat, multo minus sententiam de sabbato in solis diem translato probat; quin potius ab antiquis Christianis ipsisque Apostolis sabbatum pro festo die habitum conventibusque frequentatum esse perspicue docet. Neque tamen negamus, complures illo jam tempore fuisse inter Christianos, qui hujus diei observationem non amplius necessitatis esse, sed libertatis crederent †).

---

*) Cf. Act. 12, 14. seqq. et v. 44. — 16, 13. 17, 2. — 18, 4.

**) Cf. Act. 21, 21.

***) Cf. Gal. 4, 11.

†) Liceat hic Caveum laudare, qui in Prim. christ. l. I. c. 7. p. 174. — ed. Germ. Lips. 1723. p. 142. 43. *Judaei*, inquit, *cum generatim primi essent, qui ad fidem Christianam convertebantur, singularem adhuc reverentiam retinebant adversus institutiones Mosaicas, maxime adversus Sabbatum, utpote ab ipso Deo in memoriam cessationis ab opere creationis praescriptum, a Mose, magno ipsorum magistro stabilitum, et a majoribus eorum per tot saecula tanquam solemnem publici cultus Dei diem celebratum; adeoque ipsum omnino antiquari et abrogari aegre laturi erant. Quam ob causam prudentiae horum*

Atque haec etiam posterioris aevi Christianorum, qui a Judaeis, quod sabbatum non Judaeorum more agerent, gravissime reprehendebantur, constans fuit opinio. Etenim si sabbati celebrationem prorsus neglexissent, illorum objectionibus nihil aliud opposuissent, quam se sabbati loco solis diem agere, Quod tamen, ut equidem scio, nunquam ab eis dictum est. Sed ubi cum illis de hac re altercantur, semper ad Christianorum libertatem in ritibus festisque observandis provocare solent. Quod e patrum scriptis saeculo secundo et tertio de his rebus disputantium probari potest, inter quos primum tenet locum Justinus. In ejusdem enim dialogo cum Tryphone, in quo auctor varias diversasque Judaeorum objectiones multis refutare conatur argumentis, etiam haec, quae ad nostram rem pertinent, exstant verba:

„Num aliud quidquam est, quod in nobis reprehenditis, praeterquam quod praescripto legis non vivimus, neque itidem, ut majores vestri carne circumcidimur, neque, sicuti vos, sabbata agimus *)?" „Hoc ipsum est," respondet Trypho **), „vita degenda nihil a gen-

---

temporum videbatur expedire (sicut in aliis ritibus judaicis, ita et in hoc) ad indolem hujus populi sese accommodare, sabbatumque ut diem religiosorum officiorum, publicarum videlicet precum, lectionis scripturarum, praedicationis verbi divini, celebrationis sacramentorum et similium functionum observare.

*) Cf. Just. M. Opp. Ed. Colon. p. 227. *Μὴ ἀλλό τι ἐςιν, ὃ ἐπιμέμφεσθε ἡμᾶς, ἢ τοῦτο, ὅτι οὐ κατὰ τὸν νόμον βιοῦμεν, οὐδὲ ὁμοίως τοῖς προγόνοις ὑμῶν περιτεμνόμεθα τὴν σάρκα, οὐδὲ ὡς ὑμεῖς σαββατίζομεν;*

**) Cf. l. l. p. 227. . . . *οὐδὲ διαλλάττετε ἀπὸ τῶν ἐθνῶν τὸν ὑμέτερον βίον, ἐν τῷ μήτε τὰς ἑορτὰς, μήτε τὰ σάββατα τηρεῖν, μήτε τὴν περιτομὴν ἔχειν· κ. τ. λ.*

tilibus differtis, utpote qui nec festos dies, neque sabbata servatis, neque circumcisionem habetis." Quae ut refutet Justinus, legem mosaicam a Christo abrogatam esse ostendit his verbis: „Postrema et sempiterna lex nobis data est, Christus: atque item testamentum fidele, post quod jam non lex, non praeceptum, non mandatum *)." Et post paullo pergit in hunc modum: „Perpetuum vos servare sabbatum vult lex nova, et cum unum in otio transegeritis diem, religione vos defunctos arbitramini, non satis intelligentes, quam ob rem id vobis sit imperatum **)." Quae, postquam in sequentibus paullo accuratius explicata sunt, scriptor Christianos ad observandas sabbati ferias non obstrictos esse ostendit, in hunc modum: „Nam nos quoque circumcisionem istam carnalem et sabbatum et ferias cunctas celebrantes servaremus, nisi causa nobis cognita esset, quam ob rem vobis haec sint imperata, nimirum propter iniquitatem vestram et duritatem cordis." ***) Deinde contestatur, sabbatum celebrari quidem posse, sed, ut celebretur, non necesse esse †): „Namque," ita enim pergit, „sine

*) Cf. l. l. p. 228. *Αἰώνιός τε ἡμῖν νόμος καὶ τελευταῖος, ὁ Χριςὸς ἐδόθη, καὶ ἡ διαθήκη πιςὴ, μεθ' ἣν οὐ νόμος, οὐ πρόςταγμα, οὐκ ἐντολή.*

**) Cf. l. l p. 229. *σαββατίζειν ὑμᾶς ὁ καινὸς νόμος διαπαντὸς ἐθέλει, καὶ ὑμεῖς μίαν αργοῦντες ἡμέραν, εὐσεβεῖν δοκεῖτε, μὴ νοῦντες διατί ὑμῖν προςετάγη.*

***) Cf. l. l. p. 235. *Ἡμεῖς γὰρ καὶ ταύτην ἂν τὴν περιτομὴν τὴν κατὰ σάρκα, καὶ τὰ σάββατα καὶ τὰς ἑορτὰς πάσας ἁπλῶς ἐφυλάσσομεν, εἰ μὴ ἔγνωμεν δι' ἣν αἰτίαν καὶ ὑμῖν προςετάγη, τουτέςι διὰ τὰς ἀνομίας ὑμῶν καὶ τὴν σκληροκορδίαν.*

†) Cf. l. l. p. 236. . . . *πῶς οὐχὶ καὶ τὰ μηδὲ βλάπτοντα ἡμᾶς περιτομὴν δὲ σαρκικὴν λέγω καὶ σάββατα καὶ τὰς ἑορτὰς ἐφυλάσσομεν; ει οὐ γὰρ πᾶσιν ἀναγκαία αὕτη ἡ περιτομή κ. τ. λ.*

observatione sabbati, qui nominati modo sunt, (Adamus, Abel, Enochus, etc., qui neque circumcisionem illam carnalem habebant, neque sabbatum servabant, neque alia insuper, quae Moses fieri mandavit*),) justi omnes Deo complacuerunt, et post illos Abrahamus atque ejus liberi cuncti ad Mosen usque **)."

Eandem de Judaeorum sabbato sententiam proponit Irenaeus. Postquam enim ex Ezech. 20, 10. haud opportune Judaeis sabbatum in signum datum esse probavit, hoc ipsum Abrahami exemplo his illustrat verbis: „Et quia non per haec justificabatur homo, sed in signo data sunt populo, ostendit, quod ipse Abraham sine circumcisione et sine observatione Sabbatorum credidit Deo et reputatum est illi ad justitiam, et amicus Dei vocatus est." ***).

Cum Irenaeo consentit Tertullianus, qui singularem de his rebus contra Judaeos conscripsit librum ex quo, quae huc spectant dicta gravissima tantum attulisse sufficiet. „Qui contendit," inquit, „et sabbatum adhuc observandum, quasi salutis medelam, et circumcisionem octavi diei, propter mortis communicationem: doceat, in praeteritum justos sabbatizasse, aut circumcidisse, et sic amicos Dei effectos." †) Quam suam sen-

---

*) Cf. l. l. p. 240. *οἱ μήτε περιτομὴν τὴν κατὰ σάρκα ἔχοντες, μήτε σάββατα ἐφύλαξαν, μήτε δὲ τὰ ἀλλὰ, Μωσέως ἐντειλαμένου ταῦτα ποιεῖν.*

**) Cf. l. l. p. 236. *Καὶ γὰρ μὴ σαββατίσαντες οἱ προωνομασμένοι πάντες δίκαιοι, τῷ Θεῷ εὐηρέστησαν, καὶ μετ᾽ αὐτοὺς Ἀβραὰμ καὶ οἱ τούτου υἱοὶ ἅπαντες μεχρὶ Μωσέως.*

***) Cf. Irenaeus adv. Haeress, l. IV. c. 30. Ed. Grabe. Oxon. 1707. p. 319.

†) Cf. Tert. Opp. ed. Seml. P. II. Adv. Judaeos. c. 2. p. 274.

tentiam paulo post explicat in hunc modum: „Sequitur itaque, ut quatenus circumcisionis carnalis, et legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur, ita sabbati quoque observatio temporalis fuisse demonstretur. Dicunt enim Judaei, quod a primordio sanctificaverit Deus diem septimum, requiescendo in eo ab omnibus operibus suis, quae fecit, et inde etiam Moysen dixisse ad populum: Mementote diem sabbatorum, sanctificare eum: omne opus servile non facietis in eo praeterquam quod ad animam pertinet. Unde nos intelligimus magis, sabbatizare nos ab omni opere servili semper debere, et non tantum septimo quoque die, sed per omne tempus. Ac per hoc quaerendum nobis, quod sabbatum nos Deus vellet custodire? Nam sabbatum aeternum, et sabbatum temporale scripturae designant. Dicit enim Esaias Propheta: Sabbata vestra odit anima mea; et alio loco dicit: Sabbata mea profanastis. Unde dignoscimus sabbatum temporale esse humanum, et sabbatum aeternum censeri divinum, de quo per Esaiam praedicat: Et erit, inquit, mensis ex mense, et dies de die, et sabbatum de sabbato, et veniet omnis caro adorare in Hierusalem, dicit dominus. Quod intelligimus adimpletum temporibus Christi, quando omnis caro, id est omnis gens adorare in Hierusalem venit, Deum patrem, per Jesum Christum, filium ejus, sicut per Prophetam praedictum est: Ecce Proselyti per me ad te ibunt. Sic igitur ante hoc sabbatum temporale erat et sabbatum aeternum, praeostensum et praedictum, quomodo et ante circumcisionem carnalem fuit et spiritalis circumcisio praeostensa. Denique doceant, Adam sabbatizasse, aut Abel hostiam Deo sanctam offerentem, sabbati religionem placuisse: aut Enoch translatum, sabbati cultorem fuisse: aut Noe, arcae fabricatorem propter diluvium immensum, sabbatum observasse: aut Abraham in observatione sabbati, Isaac filium suum obtulisse: aut Melchisedech in suo sacerdotio legem sabbati accepisse.

Sed dicturi sunt Judaei: ex quo hoc praeceptum datum est per Moysen, exinde observandum fuisse. Manifestum est itaque, non in aeternum nec spiritale, sed temporale fuisse praeceptum, quod quandoque cessaret." Deinde sabbati legem ab ipsis Judaeis interdum neglectam esse ostendit; cui demonstrationi addit hujusmodi conclusionem: „Unde manifestum, ad tempus et praesentis caussae necessitatem hujusmodi praecepta convaluisse, ut non ad perpetui temporis observationem hujusmodi legem eis Deus ante dedisset *)."

Scriptores igitur ecclesiastici, qui aevum apostolicum proxime attingunt, de sabbati in solis diem translatione nihil tradunt. Etenim, uti vidimus, ea tantum, quae ab Apostolis de his rebus praecepta fuerunt, repetunt, contenduntque sabbatum, cujus perpetua celebratio mortalibus a Deo non mandata sit, haud amplius Judaeorum more agendum esse. Neque tamen inde consequitur, Christianos saeculi secundi et tertii hujus diei celebrationem prorsus neglexisse, eosque hoc die ad preces fundendas et panem frangendum non convenisse. Uti enim Apostolorum aevo, ita posteriore quoque tempore hic dies sacer a plurimis habebatur Christianis. Quod etsi a scriptoribus saeculi secundi, ut equidem scio, aperte non commemoratum sit, tamen e Barnabae et Ignatii dictis supra allatis, multos Christianorum hujus diei cultum non solum retinuisse, sed singulos etiam (quod de Ebionaeis certo constat) a judaica ejus observatione nondum decessisse, solis luce clarius apparet. Accedit, quod scriptores saeculi tertii et quarti sabbatum apud veteres Christianos iisdem fere, quibus dies dominicus, religiosis solennitatibus celebratum esse, multis affirmant locis, quorum paucos tan-

*) Cf. lib. 1. c. 4. p. 280—82.

tum afferre liceat. Tertullianus, v. c. *), in libro contra Psychicos, qua denominatione orthodoxos intelligit et praesertim Romae degentes, eos die sabbati nullum jejunium observare testatur. Socrates autem de Christianis Constantinopolitanis haec dicit: „Singulis igitur hebdomadis, quoties festi dies occurrebant, sabbatum intelligo et diem dominicum, quibus collectae in ecclesiis agi solent **)." Et si idem „cum omnes," inquit, „ubique totius orbis ecclesiae die sabbatorum per omnem septimanae periodum mysteria celebrarent, Romani et Alexandrini illud ex vetusta quadam traditione facere detrectarunt" ***): inde non consequitur, omnem sabbati cultum a temporibus Apostolorum Romae et Alexandriae esse omissum. Namque Tertulliani locum de Christianis romanis supra alligatum ipse Socrates his corroborat verbis: „Qui Romae sunt tres continuas hebdomades ante Pascha,

---

*) Cf. Tert. adv. Psych. c. 14. Ed. Seml. P. II. p. 418. *Quamquam vos etiam Sabbatum, si quando continuatis, nunquam nisi in pascha jejunandum secundum rationem alibi redditam, nobis etiam omnis dies vulgata consecratione celebratur.* et c. 15. *Quanta est enim apud nos interdictio ciborum? duas in anno hebdomadas xerophagiarum, nec totas, exceptis scilicet sabbatis et dominicis offerimus Deo.*

**) Cf. Socrat. Hist. eccl. ed. Mogunt. 1677. l. VI. c. 8. p. 312. *ἡνίκα οὖν ἑκάςης ἑβδομάδος ἑορταὶ κατελάμβανον, φημὶ δὲ τό τε σάββατον καὶ ἡ κυριακὴ, ἐν αἷς αἱ συνάξεις κατὰ τὰς ἐκκλησίας εἰώθασι γινέσθαι.*

***) Cf. Socrat. Hist. eccles. l. V. c. 22. p. 286. *τῶν γὰρ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἐκκλησιῶν ἐν ἡμέρᾳ σαββάτων κατὰ πᾶσαν ἑβδομάδος περίοδον ἐπιτελουσῶν τὰ μυςήρια, οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν Ῥώμῃ, ἔκτινος ἀρχαίας παραδόσεως τοῦτο ποιεῖν παρῃτήσαντο.*

excepto sabbato et dominico die, jejunant *)."
Quod autem sabbato non jejunabant, ostendit, hunc diem iis sacrum fuisse**). Idem de ecclesia alexandrina Athanasius, celeberrimus ejus testatur episcopus, rationem, cur sabbato quoque conventus agerent Christiani, hanc suppeditans: „non quod judaizare vellent, sed Jesum Christum, Dominum sabbati, adorarent ***)."

Haec autem plurimis priorum Christianis saeculorum communis sabbati celebratio, etsi alia aliis in regionibus et diei dominici celebrationi hic consimilis, illic vario modo ab ea diversa, satis tamen, uti puto, dilucide ostendit, non esse audiendos, qui contra tot scriptorum ecclesiasticorum testimonia demonstrare velint, sabbatum statim ab initio rerum Christianarum in diem dominicum esse translatum. Attamen fieri potuisse lubenter concedimus, etsi certum hujus rei testimonium exstat nullum, ut nonnullae Christianorum familiae primo saeculo exeunte eo consilio ab omni sabbati cultu recederent, ut a Judaeis facillime

---

*) Cf. Socrat. Hist. eccles. l. V. c. 22. p. 286. Οἱ μὲν ἐν Ῥώμῃ τρεῖς πρὸ τοῦ πάσχα ἑβδομάδας, πλὴν σαββάτου καὶ κυριακῆς, συνημμένας νηστεύουσιν·

**) Cf. Gabriel. Albapinaeus de vett. ritt. eccless. observatt. II. II. Paris. 1623. p. 93. *Ceterum cum apud Latinos in sabbatis non jejunaretur, probabile admodum est, ea etiam festa solemniaque fuisse, cum jejunia et festa simul esse non possent: facileque adducor, ut credam, primis saeculis aeque atque Orientales Latinos in Sabbatis communicasse.*

***) Cf. Athanasii homil. de clementia, ab. init.

discerni possent, quum Romani eos illo tempore summopere persequerentur *).

---

*) De sabbati observatione in veteri ecclesia, qui plura legere vult, cf. Binghamii Antiqq. ecclesS. V. IX. l XX. c. III. p. 51—65.

Religiosum sabbati cultum apud veteres Christianos usitatum fuisse, intelligi quoque potest ex Constitutionibus Apostolicis, Clementi Romano falso adscriptis. Cf. Patt. Apostt. ed. Cler. Constitt. Apostt. l. II. c. 59. P. I., p. 270. — l. V. c. 15. p. 322. c. 20. p. 331. — l. VII. c. 33. p. 372. c. 36. p. 378. 80. — l. VIII. c. 33. p. 419. Cf. quoque Pseudoign. ad Magness. c. 9. Ed. Cler. P. III. p. 57.

VITAE DESCRIPTIO.

Ego, Carolus Christianus Lebrecht Franke natus sum Stenzigiae, pago in Neomarchia haud procul a Francofurto ad Viadrum sito, anno saeculi peracti nonagesimo sexto, die vicesimo quarto mensis Novembris, patre Joanne Christiano Franke, tunc Stenzigiae, nunc Tschernowiae Pastoris munere fungente, matre Sabina Beata ex stirpe Wildana. Litterarum primordiis a patre optimo imbutus, Goepperti, scholae Sonnenburgensis rectoris, publicae privataeque traditus sum disciplinae. In qua cum aliquot annos permansissem, deinde vero a patre pie colendo ad sacrae coenae esum conformatus essem, is me in scholam regiam, quae Zuellichaviae felicissimis Steinbartii auspiciis floret, mittendi cepit consilium, ubi inde ab anno hujus saeculi decimo ad duodevicesimum usque praeceptores habui de tota studiorum meorum ratione adornanda animique indole formanda et excolenda praeclare meritos.

Antequam vero hunc campum feliciter peragrare et uberioris eruditionis mercaturam contendere mihi licebat, bis de schola discedere pro temporum injuria coactus sum. Primum enim anno MCCCXIII exeunte, cum ipse aetatis annum agerem decimum septimum, voluntaria, ne patriae contra hostem perniciosissimum defendendae deessem, in exercitu Borussico feci stipendia. Deinde Parisiis, Deo O. M. favente, expugnatis, paceque, jam dudum vehementer desiderata felicissimis

sub auspiciis impetrata, quum iterum in Paedagogium Zuellichaviense ad cursum scholasticum rite absolvendum me contulissem, Rex Noster Potentissimus me quoque, sex menses ibi versatum, denuo arma in hostes ferre jussit. Quod cum, quantum poteram, laeto animo fecissem, salvusque bello finito in patriam rediissem et per biennium primam scholae Zuellichaviensis classem frequentassem, maturitatis testimonio post examen scholasticum accepto, Halensem petere litterarum universitatem prae ceteris mihi placuit.

Halae igitur anno hujus saeculi decimo octavo a Grubero V. Cl., illo tempore Prorectore Magnifico, inter Academiae cives, et a Niemeyero, Academiae Cancellario Perillustri, venerandi theologorum collegii tunc Decano, inter theologiae studiosos receptus sum. Per quatuor et quod excurrit annos me docuerunt: philosophiam, Maassius V. beatissimus, et Gerlachius V. Cl.; historiam universalem Voigtelius V. Cl.; in litteris philologicis duces habui Seidlerum et Jacobsium VV. CCl.; in omni theologiae addiscendae ambitu sectatus sum Knappium, Vaterum V. V. beatissimos, Niemeyerum, Weberum, Wegscheiderum, Gesenium, Thilonem et Wagnitzium V. V. S. V. V. Seminarii regii theologici sodalibus a Knappio adscriptus, hujus coetus exercitationibus et ab illo et a Thilone V. V. institutis, per tres annos et sex menses interfui. — Qui quidem viri illustrissimi summaque animi pietate venerandi, quantum omnes ac singuli de tota studiorum meorum ratione, omninoque de tota vita mea academica sint meritissimi, etsi recte ut praedicem verba mea parum sufficere intelligo, nunquam tamen beneficiorum, quae in me contulerunt, maximorum animo gratissimo non servabo memoriam.

Quum autem domesticus praeceptor Halae commorarer et simul lectionibus academicis interessem, primo examini theologiae candidatorum apud praesules rerum in hac provincia ecclesiasticarum Magdeburgi me submisi, vicesimo primo hujus saeculi anno. Anno sequenti in illa urbe praeceptoris munere apud scholam publicam fungens, secundum examen theologicum feliciter superavi. Omnibus igitur, quae verbi divini concionatoris munus, quo olim vacare semper in votis erat, suscepturo lege praescripta sunt, rite peractis, divina gratia atque providentia factum est, ut anno hujus saeculi vicesimo tertio exeunte ad aedem Beatae Virginis Mariae Halensem instituerer Diaconus.

Jam vero cum in animo est, vires meas, quantulaecunque sunt, theologiae studiosis in hac litterarum universitate omni, qua par est, industria navare, ipsosque eas theologiae partes, quas practicas dicunt, docere, hanc de diei dominici apud veteres Christianos celebratione commentationem, qua theologicarum scholarum habendarum nanciscar facultatem, conscripsi, sperans fore, ut Deus O. M. pro summo suo erga homines amore et clementia rei ope ipsius susceptae prosperos donet successus.

T H E S E S.

I. *Θάνατος* vocabulum, in epistola Pauli ad Romanos cap. V. saepius obvium, mortem significat, non vitam mortuorum in orco.

II. Quae in Pauli epistola ad Romann. cap. II. v. 12—15 leguntur, contradicere videntur sententiae in eadem epistola cap. V. v. 13. propositae.

III. In Evang. Mar. cap. XI. v. 13. verba: *ὀυ γὰρ ἦν καιρὸς σύκων* aut interpolata censeo, aut *ὀυ* particulam delendam scribendumque esse: *ἦν γάρ* etc.

IV. Apostoli terrarum orbis exitium alterumque Jesu Christi adventum prope instare putarunt.

V. Pedum lotio (cf. Ev. Joann. XIII. v. 4. ss.) sacramentis, quae dicuntur, non est adnumeranda.

VI. Zwinglii de sacra coena doctrina non omnem hujus sacramenti sensum symbolicum comprehendit riteque adumbrat.

VII. Concilii Nicaeni de Christo doctrina Arii placitis praeferenda est.

VIII. Orationum sacrarum, quae ad formam earum spectat, divisio in analyticas et syntheticas justo angustior est.